

HÍD

**irodalom
művészet
társadalom-
tudomány**

2

2

1970.

FEBRUÁR

HÍD
IRODALMI,
MŰVÉSZETI
ÉS
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT
ALAPÍTÁSI ÉV: 1934
XXXIV. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
ÁCS KÁROLY
(FŐ- ÉS FELELŐS SZERKESZTŐ)
BORI IMRE
MAJOR NÁNDOR
VUKOVICS GEZA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
KAPITANY LÁSZLO

TARTALOMMUTATÓ

119	BORI IMRE A MAGYAR, A SZERB ÉS A HORVÁT AVANTGARDE
148	SZEMLÉR FERENC VERSEI
153	UTASI MÁRIA CSIKÓMOSOLYÚ TULIPÁNSZAJÚ SZÖRNYEK
156	Cs. SIMON ISTVÁN MOSTARI VERSEK
159	MIODRAG PAVLOVIC VERSEK
163	VIDOSAV STEVANOVIC BÚJÓCSKA
180	TOLNAI OTTO A VÖRÖS SZABÓKRÉTA
193	SZEMLE Bányai János, Tomán László, Burány Nándor és Varga Zoltán jegyzetei.

Képzőművészeti melléklet:

DEÁK FERENC (Erdély)
művei

Különmellékletünk:

Tandori Dezső:
KIEGÉSZÍTÉSEK

Bányai János:
A MEGTALÁLT VILÁG

A MAGYAR, A SZERB ÉS A HORVÁT AVANTGARDE

B O R I I M R E

I.

A kapcsolattörténeti kutatások egyik legérdekesebb és legbonyolultabb területét a XX. századi magyar—jugoszláv irodalmi érintkezések képezik, hiszen az elmúlt évtizedek során a lehetséges kapcsolatok legtöbb változata megjelent a közvetlen hatások érvényesülésétől az oly jellegzetes párhuzamos alakulási tünetekig.

A kapcsolatok és az összehasonlító irodalmi vizsgálatok sajátos jellege azonban nem pusztán abból a tényből eredt, hogy mind a magyar, mind a jugoszláv irodalom¹ az irodalmi alakulás ún. kelet-európai természetét mutatja. Ugyanis a hasonlóságok körén túl a különbözőségek olyan összefüggéseit is érzékelhetjük, amelyek az egységes szemléletet és anyaghoz való viszonyulást, a generalizációt nem teszik lehetővé. Érvényes tehát Klaniczay Tibor megfigyelése a kelet-európai irodalmiságnak a nyugat-európaiktól eltérő jellegét illetően, hiszen a tény, hogy „a nyugat-európai irodalomnak nagy megújulása a reneszánsz korában ment végbe a világiság és a humanizmus égisze alatt, addig a kelet-európaiaké a felvilágosodás és a romantika korában a nemzeti eszme jegyében”², döntő módon megszabta ezeknek az irodalmaknak a természetrajzát, de egyúttal előhívta azokat a sajátosságokat is, amelyeket a hasonlóságokból következő különbségek példáznak. Nyomós érvként kell ugyanis megszívlelnünk ugyancsak Klaniczay Tibor figyelmeztetését: „A nyugat- és kelet-európai irodalmak közötti összehasonlítás, a párhuzamos jelenségek, tendenciák egymás mellé állítása és tanulságaik levonása csak akkor lehet eredményes, ha a tárgyalt jelenségeket a maguk történeti környezetében, a saját fejlődésükben elfoglalt helyüket, szerepüket figyelembe véve vizsgáljuk...” Klaniczay Tibor meglátása nemcsak a nyugati és kelet-európai kapcsolatok terén érvényes, hanem a kelet-európaiságon belül is, hiszen hacsak a magyar—szerb—horvát társadalmi-történelmi és irodalmi relációkat vesszük is szemügyre, tehát ha egy aránylag szűk körben mozgunk is, és csak egy pár évtizedes időszületet vizsgálunk, lényegében a tízes és a húszas éveket, valamint a harmincas évek egy részét, az avantgarde jelentkezésének fonalán haladva, a „saját fejlődésükben elfoglalt helynek”, „szerepnek” a kérdése kerül valójában előtérbe. Mert igaz ugyan, hogy beszélhetünk magyar és jugoszláv avantgarde-ról, de arra kell gondol-

nunk, ebben az esetben, hogy a jugoszláv irodalmi avantgarde fogalma mögött legalább három egymástól is független és autonóm irodalom (a szerb, a horvát és a szlovén) sajátosságainak a rendszerét is szintelenül szemünk elől ne tévesszük. Ugyanakkor azt is érzékelnünk kell, hogy pl. a jugoszláv avantgarde évtizedei a maguk történetiségében két külön történeti szakaszra oszlanak. 1918 előtt ugyanis a szlovén és a horvát irodalom az Osztrák—Magyar Monarchia társadalmi-történelmi körülményei között alakult, méghozzá úgy, hogy Szlovénia osztrák tartomány volt, amely közvetlenül Béccsel kommunikált, Horvátország pedig Magyarország társországaként tájékozódott mind Pest és Bécs, valamint Prága, mind pedig a nyugati szellemi metropolisok felé. Am a szerb irodalom sem mutat egységes képet. Egyfelől az önálló államiságát a XIX. században kivívott Szerbia volt a kerete és a talaja, másfelől az akkori Magyarország déli területei, a szerb történelemben és kultúrában Vajdaságnak nevezett vidék, nemkülönben pedig Budapest, s így valójában a szerb avantgarde-nak sincs egységes arculata, s nem is ugyanazokból a forrásokból táplálkozott a két, s mégis egységesnek tudott szerb irodalom. Jugoszláviai megalakulása után viszont csak részben egyszerűsödött és egységesült a kép: a társadalmi-történelmi keretek ezután azonosak lesznek ugyan, de az egyes irodalmak sajátos természete mit sem változott, csupán hangsúlyeltolódások játszódtak le. Viszont éppen ebben az időben új tényezőként a jugoszláviai magyar irodalom kopogtatott, amely a kínálkozó képet ismét bonyolultabbá, a kérdéseket pedig sokrétűbbé tette. Nyilvánvalóan az irodalmi avantgarde megjelenési formái és tűzhelyeinek jellege sem fogható fel egységesnek: nemcsak időbeli fáziskülönbségeket tapasztalhatunk, hanem az egyes „izmusokhoz” való viszony terén is igen lényeges eltéréseket, hiszen pl. a horvát irodalomban az expresszionizmus játszotta a nagyobb és elhatárolóbb erejű szerepet, a szerb irodalomban viszont a szürrealizmus. Ugyanakkor közös, sőt kelet-európai sajátosság is, hogy az avantgarde mind a horvát, mind a szerb irodalomban forradalmi szerepet kapott, baloldali irodalom volt.

Közelről sem egyértelmű feladat tehát a jugoszláv avantgarde-nak és a magyar rokon mozgalmának összevetése, minthogy szintelenül számolnunk kell a magyar avantgarde-nak a kelet-európai irodalommodellben belüli sajátosságaival, bonyolult alakulási tüneteivel, és ezért nyilvánvalóan a magyar irodalomnak a kapcsolatai sem általánosíthatók. A szlovén irodalommal volt például a magyarnak a legkevesebb érintkezési pontja, ugyanakkor a horvát irodalommal mutatja a legtöbb rokon vonású alakulási törvényszerűséget, míg a szerb irodalommal tartotta a legintenzívebb kapcsolatokat a közvetlen hatások fókán is.

Az Osztrák—Magyar Monarchia jelezte irodalmiság képlete, amely az összehasonlító irodalomtudományban mind közkeletűbb lesz, az irodalom kelet-európai variánsa rögzítésének kísérletel kapcsán, tehát amilyen mértékben kulcsa a magyar—jugoszláv irodalmi kapcsolatok és párhuzamosságok megértésének, legalább olyan mértékben, éppen általános jellegénél fogva, akadályos is a konkretizálási kísérleteknek, minthogy az „osztrák—magyar monarchizmusnak” minden vele kap-

csolatos irodalomban sajátos, és csak rá jellemző variánsa alakult ki. Az összehasonlításnak csak az elvontabb szféráiban érvényes tehát Vajda György Mihály alábbi megállapítása: „A századfordulón Kelet-közép-Európa legtöbb irodalma felmutatta az Osztrák—Magyar Monarchiához való tartozás tényét és ennek következményeit, akár abban az értelemben, hogy harcolt a Monarchia ellen és meg akart szabadulni tőle, akár abban, hogy az indításokat, kultúrközvetítést, bécsi, prágai, budapesti, trieszti stb. hatást kapott, vagy éppen a Monarchia megléte és saját hozzákötöttsége ingerelte — ellenhatásképpen — egyre nagyobb nemzeti, humánus, forradalmi teljesítményekre...”⁵. S kiegészítésre is szorul, különösképpen, ha figyelmünket a magyar—jugoszláv irodalmi relációkra, azokon belül pedig az avantgarde kapcsolataira irányítjuk, hiszen a közkeletű Bécs—Budapest—Prága kulturális tengely helyett egy Bécs—Budapest—Zágráb—Prága vonal a teljesebb, s ez jelezheti valójában azokat a szellemi viszonylatokat, amelyek bonyolult összefüggéseikkel a századforduló, valamint az 1910-es évek kelet-európai irodalmiságát valójában meghatározzák. Kitérőként viszont ezt kell megállapítanunk, hogy a magyar irodalom „monarchia-jegyei” máig sincsenek tisztázva, s ebben az összefüggésben Zágráb vagy Ljubljana sajátos helye sincs kijelölve. Holott a magyar—jugoszláv irodalmi kapcsolatok nagy, évszázadokat felölelő témáján belül, a magyar és a jugoszláv avantgarde szívébe, különösen a kezdetek idején, belejátszott, s egyik determináló mozzanatát képezi. A „monarchia-modell” tehát elsősorban a kiindulási pontunk körülül időszak szempontjából bír érdekekkel: a magyar és a horvát expresszionizmus környezetrajzában még rá kell hivatkoznunk.

II.

A magyar és a horvát expresszionizmusnak hasonló, de közelről sem azonos talajba kapaszkodók a gyökerei. A magyar és a horvát expresszionizmus hasonlóságai ugyanis a magyar és a horvát társadalmi fejlődés elmaradottságából következnek, a különbözőségek, az irodalmi alakulásbeli differenciák pedig az elmaradottság fokából adódtak, hiszen amilyen mértékben Magyarország elmaradt és megkésett Ausztria mögött, legalább olyan mértékben érvényesültek a visszahúzó gazdasági-társadalmi erők Magyarország társországában, Horvátországban. Ez az elmaradottság reflektálódik mind a magyar, mind a horvát modern irodalom megszületésének az időszakában, mind pedig az avantgarde betörése idején, amelynek sajátos jellege mintegy emabból következett. Ha Magyarországon a Tisza Kálmánok neve jelzi ezt a korszakot, Horvátországban Khuen-Héderváryé, akiről Miroslav Krleža írta: „Mint ahogy közép-európai viszonylatban a franziózianizmus jelképezi a XVIII. század örökkévaló jelenlétét a XIX.-ben, Khuen bánoskodása a mi tájunkon egy százszázadon át lemaradás politikai körtünete, s mind a hét bán Khuen után egyformán és még mindig khueni. A khueni állapotok uralkodása a »vén tetők« alatt, a fejekben, a nézetekben, a meggyőződésekben, a nyelvben, a nevelésben, a sajtóban, a doktori címek

és rangok körében, értelmiségünk nyomorult polgári tekintélyének árnyékában, az általános vidékiesség, a százéves lemaradás, amellyel — lírai módon — mind a mai napig (rajtam kívül) még senki sem számolt le, íme, ezek az elemei annak a khueni mentalitásnak, amely árnyként nehezedett az egész végzetes, 1918-as év fölé.”⁶

A társadalmi és irodalmi „polgárisodásnak” jellegzetes, a közép-európai irodalmaknál is megkésettőbb volta azonban a horvát irodalomban még fájdalmasabb következményekkel járt, mint az ugyancsak a megkésettiségevel küszködő magyarban, hogy azután egészen rövid idő alatt behozza, legalábbis irodalmi, képzőművészeti síkon ezt a késést, és az avantgarde irodalom églsze alatt kommunikációja Európával szinkronba kerüljön. Miroslav Krleža, Silviye St. Kranjčević költészetéről szólva, még százéves lemaradást mutathatott ki, de Vigny és Hugo 1822-es versei és V. Nator 1910-es lírája, Strindberg és Harambašić 1887-es működése párhuzamaiban, de a horvát irodalom ún. modern korszaka, a Hrvatska Moderna, mely a francia szimbolizmus hatása alatt alakult, már az 1895—1914-es korszakhatárokat mutatja. „Romantikus költészetünk a nyelvi anyagnak a dédadapai, állatlenyésző, halászó és földművelő állapotába való áthelyezését jelenti, hogy azonban ez a folyamat milyen hosszú ideig tart, arról igen tanulságosan beszél romantikus költészetünk mindhárom szakasza, amely még korunkba is átnyúlik. Az elsőt Mažuranić és Preradović, a másodikat Marković és Šenoa, a harmadikat pedig Kranjčević és Nator jelzi...⁷. S bár a magyar irodalmi periodizáció, a horvát párhuzamként, az 1880—1912-es korszakhatárokat jelzi, a társadalmi és kulturális összkép mind a két világban kísértetiesen cseng össze. Ismét Krležát idézzük: „A horvátországi magyar imperializmussal harcban álló akkori elmaradott paraszti-kispolgári politikai viszonyok, a Bosznia gyarmatosítására irányuló osztrák politika első évtizede, az illír és negyvennyolcas romantika elhalása Kvaternik, Starčević és Strossmayer korában, a nyolcvanas évek »pravás« lírája körüli zavaros irodalmi állapotok, sajtó és társadalmi élet híján levő elmaradt vidéki városok kisszerű életkörülményei: mindez nem hathatott kedvezően az irodalom fejlődésére...”⁸.

Ezeknek az irodalmi-társadalmi viszonyoknak a kritikáját irodalmi síkon és publicisztikai eszközökkel a Hrvatska Moderna végezte el az akkori kelet-európai viszonyok között Európát jelentő Franciaország, külön pedig Párizs és a francia szimbolizmus, nézőpontjából. Azt a szerepet, amelyet a magyar irodalomban a *Nyugat* és Ady Endre játszott, a horvátban A. G. Matoš vállalta, akinek halála dátuma egyúttal a Hrvatska Moderna lezárását is jelzi Ljubo Wiesner antológiájának, a *Mlade hrvatske lirike*-nek a megjelenésével egyetemben. A szimbolista-szeccsessziós költészet epilógusa volt ez a gyűjtemény a horvát költészetben⁹: mind az új törekvéseknek és igényeknek melegágya, mind pedig a horvát irodalomban oly intenzíven jelen volt „tizenkilencedikszázadiség” temetője egyszerre. A kelet-európai szeccsessziós irodalom és a mögötte megbúvó társadalmi állapotok sajátos dialektikáját tükrözi tehát a horvát irodalom is — az expresszionista irodalmiság hajnalán, akárcsak a magyar, még ha a kettő társadalmi összetevői közelről sem

azonosak voltak, a történelmi események pedig, amelyek majd különösen 1918—1919-ben reflektálódnak az irodalomra is elhatároló módon, lefolyásuk különbözősége ellenére, az irodalmiságban mutatkozó következményeikkel ugyanezt a sajátos, ellentétek hozta dialektikát mutatják — mindenekelőtt az expresszionizmus tündöklése mozzanatában.

A Hrvatska Modernának és a *Nyugat*nak a szerepe ugyanis ugyanaz volt: az irodalmi forradalom első hullámaként a lelkeket készítette elő a bennük mutatkozó előjelek ellentétes volta mellett is. A Horvátországból Belgrádba menekülő A. G. Matoš publicisztikája lényegében ugyanazt a hatást váltotta ki, amit Ady nagy lírája is: az emberi lelkekben és a társadalmi élet áramlataiban egyaránt a „világ alkonya” élménye és az „új ember keresésének” vágya dolgozott, csakhogy a két irodalomban a hangsúlyok eltolódtak, mint ahogy évtizedeken át a differenciák is nőttek az 1867-es és 1868-as kiegyezéstől kezdve, hiszen 1867 a magyar—osztrák, 1868 pedig a horvát—magyar viszonyt szabta meg olyan elhatároló módon, amelynek valóságos társadalmi és politikai következményei majd a huszadik század tízes éveiben mutatják meg igazi arányaikat és igazi természetüket, mind a világháború értelmének és jellegének, még inkább pedig következményeinek megítélésének, érzelmi-politikai felfogásának a síkján. Egymástól távolodó utakon jár ekkoriban már a két irodalom: a horvátban 1912 például a Balkán-háborúk mozzanatában csúcsosodott, amely a délszláv népek közeli egyesülésének a reményét is megcsillantotta (a legeklatánsabban Miroslav Krleža életpályája bizonyítja ezt!), a magyar irodalomban az „április 23” élményéhez kapcsolódik, amelyben a magyar polgári radikalizmus utolsó nagy társadalmi kísérlete hunyt ki. Az első világháborúhoz való viszonyulásban még tovább mélyülnek a különbözőségek: mind a két irodalomban megjelenik a „nagy mészárszék” élménye, a hiábavaló vérontásnak, az idegen célokért való harcnak a látványa, de a horvát történelem (és irodalom) „zöld kádere” azt is bizonyítja, hogy a háború végső kimenetelének megítélésében hiába keresnénk találkozási pontokat a magyar irodalmi felfogásban. A magyarban Ady keserű jóslatainak magános hangja hirdeti egy világnak, amely pusztulásra van ítélve, a csődjét, totális holtpontját és a vereség kérelhetetlen eljöttének az idejét, a horvátban egy Miroslav Krleža naplójegyzete¹¹ rögzítik ugyanennek az élménynek a másik, végső kicsengésében optimista jellegét: a háború mélypontjából a horvátság évszázados álmai megvalósulásának kell következnie, minthogy a monarchia bukása ebben a háborúban válik definitívá és el nem odázhatóvá. Egy magyar „fin de siècle” és egy horvát „Sturm und Drang” motívumai kínálkoznak tehát végső soron párhuzamként, s nemcsak a szecessziós irodalomban, hanem a mindinkább expresszionistává válóban is, amely a háború ideje alatt, a még inkább szecessziósból kinő. A magyar expresszionizmus, külön pedig Kassák Lajos, Ady Endrét és Révész Bélát vallotta közvetlen mesterének, a horvát expresszionisták egy része. A. G. Matošra esküdött. Matoš viszont nemcsak az 1914 előtti horvát irodalmat határozta meg, hanem a halála utánit is, hiszen ő a nemzeti elégedetlenségnek egy olyan motívumát bontakoztatta ki a horvát irodalomban, amely a horvát expresszionizmust is befolyásolta, hiszen olyan nemzeti

törekvéseket kapcsolt össze ezzel a „nemzetközi” izmussal, amely még a nemzetileg oly determinált magyar irodalomban hiányzott, s expresszionista megvalósulásaiban hiába keresnénk. A horvát expresszionizmus „külön útját” nyilvánvalóan Matoš és korszakának irodalmi tendenciái is meghatározták, minthogy a horvát történelem és társadalmi alakulás „külön útja” is adva volt ekkoriban. „Nyilván inkább ösztönösen, mint tudatosan, a *nemzeti energiának* ez a lelkes ébresztője megérezte a történelmi korparancsot: vészharangként rázni föl a népet veszélyes önelégült álmából, kultúrájának békanyálás mocsarából!...” — olvashatjuk Matoš szerepének oly kitűnő leírását¹², amelyet elég Ady szerepének és költészete jellegének párhuzamában látnunk, hogy kitessék, mennyire más előjelű világ volt az expresszionizmus start-alapja. Ady művészetében és szemléletében még a nemzeti és a társadalmi motívumok együtt vannak, a magyar expresszionizmusnak a vitorláját azonban már a társadalmi forradalom szele repíti, míg a horvát irodalomban mindvégig a nemzetinek és a társadalmiának olyan szimbiózis van, amelyben a nemzeten vannak a döntő hangsúlyok. 1918-nak oly különböző irodalmi reflexei a két irodalomban ezt jelzik. Miroslav Krleža diagnózisaihoz alig van mit hozzátenni. Stjepan Radićról szólva a horvát társadalmi-politikai alakulás görbéjét is megrajzolta e kritikus időszakban, míg a magyar irodalmi-társadalmi mozgalmak jellegét egy 1922-es tanulmányában rögzítette. A horvát Radićnál az „álom a köztársaságról” gondolatát emelte ki, a magyar avantgarde-ról szólva pedig a „kozmosopolis” felé a hidakat emlegette:

„Tizennyolc a maga vulkanikus lendületével sötét és viharos feszült-ségekre sodorta Radićot. Az elemek tombolásában, a kétségbeesett pánik közepette a távoli Köztársaság fényjeleit küldözte a ködös homályból a süllyedő horvát hajónak. De ez a képzeletbeli Köztársaság, bármilyen illúzióknak is tűnt, hogy a tizennyolcas politikai összeomlás fölött létezik valahol egy bűvös politika Sziget, ahol majd megvalósul valamennyi költői reményünk, ez az ábrándkép már kezdettől fogva magában hordozta Radić belső, egyéni dilemmáinak minden jelét...¹³.”

„A kommun szinte szervi szakadást idézett elő a magyar irodalomban, ugrás volt ez a semmibe a modernista nyugatosok számára, s a többé-kevésbé kialakult fizionómiájú fról nevek egy egész galériája egyszerre elveszítette kapcsolatát az étellel, és elnémult. A forradalmi napok kigyúlt ritmusában az új nevek egész falanxa bukkant fel s épített hidakat a Kozmopolisz felé, egybehangzóan az Európa-szerte jelentkező haladó csoportok törekvéseivel...¹⁴.”

Jellemző módon azonban, a csalódások az 1918—1919-es események után mind a két irodalom expresszionizmusában nemcsak adva vannak, hanem általában a reakciók hasonlóságát is eredményezik, még ha megjelenési formájuk változik is: a magyarban az expresszionizmus valójában a Tanácsköztársaság bukásával ellobbant, s egy expresszionista-dadaista, majd szürrealista irodalmiság torkollt, hiszen Kassák nagy terjedelmű eposza, A máglyák énekelnek, a magyar expresszionizmus aktivista szakaszát lezárja. A be nem teljesedett forradalmi ígéretek miatti csalódás rezeg ebben a versben¹⁵, a horvát expresszionizmusban viszont a valójában ki nem elégtett nemzeti törekvések okozta kiáb-

rándulás affekciója lobban nagyot pl. Miroslav Krleža életművében, akit nyilvánvalóan a legnagyobb expresszionista alkotók között kell tudnunk, még akkor is, ha eszmei életművének alapjai nem azonosak a szokványos expresszionista világgép elemeivel.

A horvát irodalomban tehát valamivel később kezdődött az expresszionista irodalmiság kibontakozása, de jóval tovább is tartott, mint a magyarban, amelyben szinte kizárólagosan 1919-ig, pontosan a Tanácsköztársaság bukásáig tartott aktív szakasza. Az emigráció sajátos körülményei már nem kedveztek az expresszív életlátásnak, a horvát irodalomban viszont mindvégig a hazai talaj éltető nedveiből táplálkozhatott, annál is inkább, mert a horvát expresszionizmus, mint ahogy a jugoszláv kommunista mozgalom is, a forradalom lehetőségével számolhatott még a húszas években is, amelyet az államhatalom terrorja sem tudott elnémitani.

Ezekre a különbségekre, de egyezésekre is, az egyes írói életművek rajza is figyelmeztet, minthogy akárcsak a magyarban, a horvát irodalomban is elsősorban néhány nagy és jelentős írói életműben öltött testet az expresszionista irodalmiság — egy közérzet megfogalmazásaként.

III.

Közérzetről volt tehát szó mindenekelőtt a horvát irodalomban, nem pedig mozgalomról, mint pl. a német vagy a magyar irodalomban. A magyarban különben is csak mozgalom-igénnyel beszélhetünk kezdetben, és csak 1916 után mozgalomról, amely egyfelől az aktivizmusban, másfelől a háborúellenes, szocialista és forradalmi csoportosulásban öltött testet. A magyart a futurizmus is megihlette, kezdeteinél pedig olyan expresszív egyéniség bábáskodott, mint Szabó Dezső, akit a temperamentum alapján Krležához hasonlíthatunk csupán¹⁶. A program-igény később is kísértett, különösen Kassáknál, aki mozgalma, szervezkedése minden fontosabb állomását egy-egy programmal vagy programértékű nyilatkozattal is rögzítette. Ezek a programok az 1910-es években az expresszionizmus ihletét viselték magukon, az első kivételével, amelyen a futurisztikus vonások uralkodnak¹⁷. Viszont nagyon jellemző, hogy a magyar expresszionizmusnak lényegében csak két folyóirata volt: a futurisztikus-expresszionista *A Tett* és az expresszionista-aktivista *Ma* (ennek budapesti korszakában), többek között azért is, mert Kassák Lajos az avantgarde mozgalmakban Magyarországon mindvégig megőrizte vezető szerepét.

A horvát irodalomban viszont, sajátos vonásként, a programot kifejező folyóirat-kísérleteket látjuk, amelyeket azonban nem kísér a címmel egyenértékű elvi megnyilatkozás, és nem találjuk az expresszionizmus olyan tüzes igenlését sem, mint a magyarban. Paradoxon ebből a szempontból, hogy az expresszionistáknak nevezhető horvát írók egy része az expresszionizmus tagadója volt. Spontán és irodalmi jellegű közérzetkifejezésekről kell tehát mindenekelőtt beszélnünk, s nem olyan jellegű megmozdulásokról, mint amilyenek Kassákéi is voltak.

A horvát avantgarde-mozgalmat kísérő nemzeti problematika nyilvánvalóan akadályja is volt az irodalmi szervezkedésnek, s nem kis mértékben éppen ennek kell betudnunk, hogy az irodalmiság régebbi megjelenési formái ellen is ennek az immár expresszionisztikus irodalomnak kell felvennie a harcot, minthogy a tagadás munkáját az erre oly alkalmas futurizmus nem végezte el. A magyar avantgarde előbb nemet mondott, azután a maga irodalmi-eszmei frontjának igenlése állhatott figyelme középpontjában. A horvát irodalomban az expresszionizmusnak kellett felvennie a harcot a Matoš—Ivo Vojnović neve jelezte irodalommal és kialakítania a maga expresszionisztikus új irodalom-eszményét. Jól jellemzi ezt Slobodan Ž. Marković: „Alighogy a modern felfogás behatolt irodalmunkba, fiatal írónk mindjárt kezdetben annak a meggyőződésüknek adtak kifejezést, hogy nem értenek egyet az irodalmi alkotó módszer régi irányvonalával. Ulderiko Donadini, Antun-Branko Šimić, Miroslav Krleža, Josip Kulundžić, August Cesarec, Gustav Krklec és mások közös vonása a költői hagyományellenesség volt...”¹⁸. Miroslav Krleža hatalmas, a horvát irodalmi múltat átértékelő publicisztikai-pamfletisztikus tevékenysége ebből a kezdeti, lázadó magatartásból táplálkozott és nőtt nagygyá. Jellemző, hogy Ljubo Wiesner 1914-es antológiáját, s vele egész Hrvatska Modernát is elutasítja, s egy jellegzetesen expresszionista látomásban a horvát irodalomról szólva a „horvát irodalmi kocsmát emlegeti”¹⁹, még 1930-ban is.

A horvát expresszionizmus kezdeteit a szecessziós irodalomban kell szemlélnünk. A legújabb kutatások több olyan irodalmi gócot is jeleznek, amelyek affinitást mutattak a korai expresszionista törekvések iránt. A Matoš-követők a *Savremenik* (Kortárs) című folyóirat körül csoportosultak; Vladimir Čerina folyóirata, mely 1914-ben indult, hangoosan jugoszláv nemzeti orientációjú volt, Vladimir Nazor és Ivan Meštrović műve pedig eszménye, annak bizonyosságaként, hogy a horvát expresszionizmusban, már a kezdeteknél is, a nemzeti problematika a társadalmi (osztályharcos szempontból) háttérbe szorította. Ezeket követte Ulderiko Donadini folyóiratának a megjelenése 1916 végén, amely már a provokatív *Kokot* (Kakas) címet viselte, majd Antun-Branko Šimić folyóiratai, az 1917-es *Vijavica* (Vihar) és az 1919-es *Juriš* (Roham) — egészen egyértelműen a német *Der Sturm*-ra utalva²⁰. Ekkor már erősen társadalmi intonációjú, s nemcsak a maga alkotó problémáival van elfoglalva, hanem a sorsdöntő nemzeti kérdésekkel is²¹. Az expresszionista vonású folyóiratok sorát a Miroslav Krleža műhelyében készültek zárják, az 1919-es *Plamen* (Láng), az 1923-as *Književna republika* (Irodalmi Köztársaság), az 1934-es *Danas* (Ma) és az 1939-es *Pečat* (Pecset). Közülük Krleža *Književna republika* című folyóirata a legjelentősebb, amely a sajátos horvát társadalmi-politikai, de irodalmi viszonyokra is utalóan hirdeti az „álom a köztársaságról” gondolatát, amelyet 1919-ben a történelem nem tudott kihordani Horvátországban.

A horvát expresszionisták fiatal nemzedéke az első világháború kezdetének évében már írónak tudja magát: August Cesarec 1912-ben „Ibsen és Czuvay” vonzóerejének ellentéteiben él²², Miroslav Krleža 1914-ben jelenteti meg első publicisztikai írását, Antun-Branko Šimić

ugyanebben az évben érkezik Zágrábba nem kis irodalmi ambíciókkal. Pályájukat a háborús évek szabták meg, és valamennyiüknél 1917–1918 a fordulópont, amikor már Matoš hatásait levetkezve az expresszionizmust nem is vállalva, de expresszionista pozíciókon találják magukat, mint Cesarec és Krleža, s tudatosan kutatják ennek az izmusnak a lehetőségeit, mint Šimić, akinek folyóirata, a *Roham*, már címében is a német expresszionizmus hatását hirdeti. Az orosz Október kétségtelen eszmei befolyása alatt, de a nemzeti problematika erős vonzásában alkotnak egészen a húszas évek végéig, amikor is a klasszikus avantgardizmusnak a lehetőségei eltűnnek, megsemmisülnek, miként azt Ivo Frangeš megállapítja: „A húszas évek vége felé, amikor Jugoszláviában sorsdöntő politikai eseményekre s a haladó demokratikus erők újabb üldöztetéseire kerül sor (1928-ban a parlamenti merénylet, 1929-ben a monarcho-fasiszta diktatúra), nincs többé helye az irodalmi és művészeti avantgarde-nak...”²³.

Legmarkánsabban kétségtelenül Miroslav Krleža pályájának görbéje, legtisztábban pedig Antun-Branko Šimić rövid életútja példázza a horvát expresszionizmus alakulásának görbét 1914-től a húszas évek derekáig, Šimić haláláig és Krleža folyóiratának, a *Književna republika*-nak megszűntéig. Egyben ezeknek az íróknak a művészete jelzi a magyar expresszionizmussal összevetve a fáziseltolódásokat is. Ezek a kezdeteknél egy-két évet, a lezárás tüneteinel már nagyobb időszelket tesznek ki, s egyértelműen mutatják, hogy nemcsak társadalmi alapjukban vannak különbségek (az írók szociológiailag meghatározható helye is ezt jelzi!), hanem az expresszionizmus hozta műfajok síkján is. A magyar expresszionizmus elsősorban lírai jellegű, másodsorban programnyilatkozatos, hiszen csak Déry Tibor Kéthangú kiáltása jellegzetesen expresszionista próza. A horvát expresszionizmus uralkodó műfaja a próza és a dráma, amely mindenekelőtt ismétcsak Miroslav Krleža életművében manifesztálódik.

Miroslav Krleža expresszionistává való alakulásának műhelyébe *Davni dani* (Rég múlt napok) című háborús naplója kínál betekintést. Ezek a feljegyzések ugyanis nemcsak a katonatiszt Krležának a küzdelmeit és leszámolását rögzítik a horvát háborús nyomorúsággal, hanem önmagával folytatott irodalmi vitáját is önmagáért, minthogy a szecessziós irodalom, mely akkor már adva volt, közelről sem látszott alkalmasnak a kor valódi kérdéseinek kifejezésére. Azt a szecessziós életérzést, amelyet lírájának első nagyobb futamai fejeznek ki, valójában ezekben a naplójegyzetekben győzte le, és így szinte fokról fokra kísérhetjük „expresszionistává” való válását. Salome témája még jellegzetesen szecessziós téma: többször is visszatér rá, anélkül, hogy meg tudná oldani, s ebben nyilvánvalóan annak bizonyosságát is látnunk kell, hogy mondanivalóját az ilyen jellegű téma rácsára már nem tudta felrakni, s csak évtizedekkel később adta ki egyik változatát²⁴, s még a deffinitívnek érzett változat sem tartozik Krleža legjobb szövegei közé. Elgondolkodtató, hogy miért ragaszkodott Krleža oly csökönyösen néhány jellegzetesen szecessziós témához (a Salome is ilyen!), s nyilván arra a tényre is gondolnunk kell magyarázatot keresve, hogy Krleža élményvilágát, írói habitusát ez a korszak döntő módon befo-

lyásolta, amit ebből a szempontból nézve az Agrami gyermekkorom 1902—1903 című emlékezése is példázhat. Az expresszív kifejezéshez tehát fokozatosan, a maga művészi természetének megismerésével jutott el, többek között aktivizálva a gyermekkori „mise-élményét”²⁵, azt expresszionista „Ember-drámaként” értelmezve. De ugyanezeket a kérdéseket vetik fel tízes évekbeli versei is, amelyek valójában egy expresszionista spleen költői kifejezései, és sokkal erősebbek a kapcsolataik a Matoš neve jelezte lírához, mint ahogy azt Krleža tanulmányaiból, nyilatkozataiból kiolvashatjuk. Az expresszionizmusa a hangsúlyt a *Rég múlt napok* lírai részleteiben kapja meg, amelyek tulajdonképpen verseinek „szövegkönyvei” is. Ezekben sokkal nagyobb hódításokat tett az expresszív életélmény kifejezése terén, mint a kész alkotásokban, amelyekből hiányzik az emberinek az a kísérő dallama, amely háborús naplóját fölemeli. 1915. december 29-én pl. így ír:

„Nem tudom, mi halt meg, hogy úgy fáj. Megmozdult a föld a lábunk alatt, s a rengésben eltűntek a gyönyörű márványszobrok: az isteneké... Emberek voltunk, s most aljas szörnyetegek vagyunk. A beteg tengődés bizonytalanságában úgy fáj a kiút vágya. A bánat, ez a ketreche zárt vad, sir a hensőnkben, és lüktet, mint a beteg fog, a fájdalom mind erősebb. Az ember gyűlölettel védi magát, a közöny magányába menekül...”²⁶.

1917. májusában viszont már nem a „világ alkonya”, hanem az „új ember” képzete foglalkoztatta elsősorban — megváltozott köz- és világérzete kifejezésekként. Ugyancsak háborús naplójában olvassuk a következő, egészen egyértelműen expresszionista látomását:

„...Az az érzésem, hogy mindkét tudószárnyamban egy-egy gyertya pislákol. Mindegyikben egy. A csúcán. Nem éget, csak melegít. Belekezdtem egy poémába, jobban mondva a Toronyról szóló komédiába.

Felment a Toronyba egy zászlós ember. A Toronyban üvölt a szél, a Torony magas, a Torony felhőbe vész, ez egy olyan Torony, hogy az emberiség eltörpül alatta összes építményeivel és civilizációival, akár egy hangyaboly, s a Toronyon, a szélvész rohamai alatt, csikorognak a bádog-szentek, mint a szélkakasok. A szentek, ezek az évszázadok képmásai, és minden hajladozik és csikorog a szél csapásai alatt, odalent pedig, nagyon mélyen, a kisváros kis emberének lábainál, ebben a picike intellektuális sárfészekben nagyban folyik a mi hazai cirkuszunk produkciója. Az Ember fölmászott a Toronyba, és kitűzte a zászlót, a mi kis provinciális cirkuszunkból pedig bombardonok dörge hallatszik...²⁷.

Miroslav Krleža expresszionista korszakának második nagy tetőzése idején készült feljegyzés (az első még 1915-ből való, amikor első „legendája” készült) kitérően megmutatja az író valóságos antiteziseit, amelyeknek feszülésében az expressziók megszületnek, és látomássá növe az expresszionizmus kínálta univerzális teret betöltik. A Legendák ugyanis a legújabb kutatások fényében Krleža legekleatásabb expresszionista műveinek bizonyulnak, melyekben már a szimbolisták kedvelte legenda műfaj mitológiai arányokat kap, és expresszív látomássá nő, egyszerre mutatva mind a horvát szimbolizmus, a Hrvatska Moderna ilyen jellegű örökségére, mind pedig a német expresszionista

dramára, amelyet Krleža szövegeinek egy része meg is előzött, közvetlenül Strindberg művészetéből táplálkozva²⁸. Krleža „színházi defetizmusa” ugyanis egyúttal irodalmi és politikai defetizmus is volt, hiszen az expresszionista látomás-dramát emelte európai irodalmi rangra, másfelől pedig a nemzetinek és politikainak a forradalmi politika értelmében olyan összeforrottságát igyekezett kifejezni, amely vágyként abban az időben expresszionista jellegű megfogalmazásba öltöztetett elsősorban. Utaljunk itt a Kraljevo című 1915-ös drámájára, még inkább pedig az 1917-es Kristofor Kolumbo című „legendájára”, amely a legeklektásabb fentebbi szempontunkból, hiszen itt túlnó a „dance macabre”-nek azon a körén is, amely a Legendákban olyan módon van jelen²⁹. Ebben a drámában, többi legendájától eltérően³⁰, a „legendának” harmas a sikja: az „új földet” felfedező Kolumbusz képze az akkoriban a világot oly megrázó Lenin-képpel össze, aki az „új világ” megtestesítője a régebbi „világ alkonya” képzet ellenében, ezek pedig Krleža élményében a horvát nemzeti történelem Matija Gubec-képzetével találkoznak, miként azt Ivo Frangeš kimutatta, idézve Krleža egyik vallomását is a Lenin—Matija Gubec párhuzamról³¹.

A Legendák expresszionizmusa tehát nemcsak szecsessziós volt, hanem absztrakt is, minthogy Horvátországban a forradalom kérdése is elvontan, csak expresszióként vetődött fel, míg a reálisan adottak a horvát társadalom háborús, nemkülönben pedig a háborút közvetlenül követő idők kérdései, melyekben az egyesülés okozta csalódások játszották a fő szerepet. Krležánál ezek a kérdések is sajátos, „krležai” módon jelennek meg — a polémia és a lírai tiráda kettősségében. De ezek az oly jellegzetes problémák sem egysíkúak Krležánál. Egyfelől az „ezer és egy halál” expressziója az író művészi realitása, amely a „Pozar, Potres, Propast, Potop, Zator...” oly jellemző alliterációjában robban és pattog, másfelől pedig abban a verssorában, amely Krleža egész opusának is a foglalata lehetne:

Európa Nagypéntekén a horvát ember mit tehet? ...

(1919 európai Nagypéntekén)

Krleža e sorsdöntő kérdések rokonsága Ady ugyancsak sorskérdés-szerű sorával („Mit ér az ember, ha magyar?) Az ős Kajánból kétség-telen, minthogy az is nyilvánvaló, hogy Krleža művészetében éppen ezekben az években virágozik ki a magyar társadalommal, történelemmel, irodalommal való aktív kapcsolatának élménye. Ha a horvát expresszionizmust általában nem is jellemzi a magyar szecsessziós és expresszionisztikus lírával való közvetlen kapcsolat, Miroslav Krleža művészetét egészen közvetlen módon is befolyásolta mind az életrajz vonalán, pécsi és budapesti tartózkodása, mind irodalmi-publicisztikai síkon, amelyről maga Krleža is vallott több ízben is. Nem érdektelen tehát ezt a szálát is végigkísérni. Egyik, 1916 májusában írott variációjában, arra a kérdésre, hogy „kitől is tanult valamit?”, többek között ezt válaszolja: „...Sokat tanultam továbbá a magyar sajtótól és a magyar történelemből. Mindannak, amit ott írtak, pontosan a fordítottja áll. A Galilei-körtől (Jászi Oszkáréktól) szintén nagyon sokat tanultam. Megszabadítottak a konvencionális hazugságoktól, de hol vannak ők, és hova kerültem én?...”³². 1916 szeptemberében Adyt em-

legeti: „Ha Ady Hunniája a mai magyar valóság képlete, mit jelent akkor Ivan Meštrović ma Londonban? A nemzet eszményi szimbólumát, vagy a brit birodalom dunai és adriai térhódításának formuláját?...”³³ 1917 novemberében a „Tisza grófi alkóvjából kiszűrődő csengettyűszóról” elmélkedik³⁴, s ezt a közvetlen Ady-hatást és Adyval való kapcsolatot csak megerősíti a Feljegyzések ezerkilencszáztizennyolcból című emlékiratrészlete is a Bécs—Budapest Ady látta viszony Budapest—Zágráb vonalra való vetítésében.

Hasonló lehetőségeket kínálnak a Krleža-versek futamai és fordulatai is, amelynek teljes filológiai kibontására ezen a helyen nem vállalkozhatunk. De emlékeztetnünk kell arra az ellentmondásra, amely Krleža műve és vallomása az Ady-hatás kapcsán létezik. Ugyanez a jelenség ez, amelyet az expresszionista Krležának az expresszionizmust tagadó gesztusait is jellemzik, hiszen a hatásoknak egy egészen széles köre is adott, mind a közvetlen, mind pedig a közvetett érintkezések relációiban³⁵.

A szecesszióból kinövő expresszionizmus példáját kínálja tehát Krleža 1910-es évekbeli munkássága: Matoš költészetének éppen úgy vannak expresszionista jegyei,³⁶ mint ahogy Ady expresszionizmusa is kétségtelen. S mint láttuk, ebből a forrásból nemcsak Kassákék merítettek, hanem Miroslav Krleža is, akinek ugyanakkor voltak közvetlenebb találkozásai a magyar avantgarde-dal. Nem pusztán arra gondolunk, hogy a Liebknecht-téma, mind Krležánál, mind Kassák Lajosnál feltűnik, hanem Krleža versei egy részében fellelhető analógiákra is. Krleža Vasárnapi énekében (Három vers ezerkilencszáztizenöt novembereből) pl. a következő sorokat találjuk:

... A csecsemők megfúltak anyjuk keserű keblén,
férfiak (bátor katonák) forró nők méhébe fúrták fejüket...

Kassáknak a futurizmussal találkozott verseiben bukkannak fel az olyan zárójeles megoldások, mint itt Krležánál. S hivatkozhatunk az 1919 európai Nagypéntekén című versére is:

... Mikor az Ember Fiát ölik, s a karmuk sebébe vájják,
mikor az átkok és golyók röpte egyaránt serény,
Európa fekete, felhős, csúf nagypéntekén,
amikor reng a föld, és véres viharok seprík
Pekingtől Rómáig, Transwaaltól a Kremlig,
a horvát rab halotti mécses éget...

De a magyar avantgarde bonyolult viszonyait közvetítette Petar Dobrović is, Krleža jó barátja, aki a horvát irodalomban már jelzett „álom a köztársaságról”-t megpróbálta tettere váltani a Pécs—Baranyai Magyar—Szerb Köztársaság elnökeként. Krleža és Petar Dobrović találkozása tehát közelről sem volt véletlen, hiszen mind a ketten, alapvonásaikban, ugyanazt a képletet mutatják — legalább is magyar művészeti vonatkozásait illetően. A fiatal Dobrović „pesti diák”, s első sikereit is ott aratja: rajzait a *Nyugat* közli, 1915-ben pedig Kassák folyóiratában, a *Tettben* szerepel — megtéve így az elkerülhetetlen utat

az impresszionisztikus művészettől és szecessziós tendenciáktól az avantgarde-ig, a képzőművészeti expresszionizmusig. Kassák Lajos az avantgarde hőskorára visszaemlékező tanulmányában olvassuk: „A második szám kétoldalas képmelléklete Dobrovits Péter Krisztus siratása című expresszionista szellemű festménye. A képet kifogásolta a cenzúra, ezért a lapnak ezt a számát az ügyészség vallásgyalázás címén elkobozta... A 8. szám a képet újból leköszölte... A másodszori közlés után, a Napló rovatban megjegyezte a lap, hogy a képet Dobrovits egyik legjobb munkájának tekinti és ezért az »ügyészség raktárpincéjéből a közönség elé« menti...³⁶. A háború után Krleža már hosszú, polemikus és a maga művészetfelfogását is kifejtő tanulmányban foglalkozik Dobrovićtal. Többek között azt is konstatálja, hogy a horvátországi művészettel szemben Dobrovićnak előnye volt: „Dobrović már eljutott a kubista szemléletmódig, amikor nálunk még csak az impresszionizmust fedezték fel, de aztán megfordult, és feltárta a reneszánsz bársonyfüggönyeit...” Festészetének leírásában pedig Kassák művészetelméletének érvényesülésére ismerhetünk, annál is inkább, mert Kassák és Dobrović kapcsolatai kétségtelenek voltak. Ezt írja Krleža: „Dobrovićban nem találunk semmi konfesszionális jellegűt. Az ő vásznai tárgyilagosságok, amennyire egy közönséges mechanikus konstatáció tárgyilagosság lehet. Ő konstatációkat fest...”³⁷.

Krleža sajátos metamorfózisának állomása is egyúttal ez a Dobrović-tanulmány: ún. „magyar témáinak” új körét is rögzíti. A tízes éveket ugyanis az intenzív kapcsolatok jellemzik, amelyeket azonban a tagadás szelleme járt át, minthogy Krleža szemléletében a magyarság a horvátságot elnyomó és kizsákmányoló „idegen” képzetével forrt össze, amelyet a háború azután a végsőkig feszített. A változásokat már 1919-ben megfigyelhetjük, amikor megírta nekrológját Adyról, majd 1922-ben folytatódik ez a metamorfózis a Petőfi és Ady, a magyar írás két lobogója című tanulmányában, s tetőzik 1930-ban az Ady Endre, a magyar lírikus című tanulmányában, amelyet majd Németh László ismertet³⁸.

Krleža expresszionizmusának és republikanizmusának is csúcspontja volt ez az időszak. Ezekben az években írja „magyar királyi honvédnovellát” (*Hrvatski bog Mars*), szerkeszti a *Književna Republika* című folyóiratát, utazik a Szovjetunióba, melynek gyűmölcske könyve lesz, a *Kirándulás Oroszországba*, s készíti el újabb drámai trilógiáját (*U logoru*, *Vučjak*, *Golgota*). A horvát expresszionizmus legnagyobb teljesítményei ezek a művek, melyek egyúttal a horvát expresszionizmusnak a magyartól már egészen eltért jellegét is példázzák. Kassák „tragédiás figurái” már közelről sem olyan robusztus erővel élnek, mint horvát testvéreik Krleža novelláiban. Az eltéréseket talán leginkább az a párhuzamosság jellemezheti, amelyet Krleža és a magyar irodalom Oroszország-élménye mutat: Krleža „kirándul” Oroszországba, és expresszionisztikus könyvben számol be benyomásairól, ebben az időben viszont Moszkvában már nagyszámú emigráns magyar írók élnek, s ez olyan szürrealisztikus jellegű poémában fogalmazza meg élményeit, amilyen mint Barta Sándor: *Az idő kristálya, Moszkva* című.

Krleža körül ugyanezekben az időkben ott van a horvát expresszio-

nizmus több jelentős egyénisége is, fegyvertársakként, mint August Cesarec, s vitapartnerként, mint Antun-Branko Šimić. Rajtuk kívül még Janko Polić-Kamov, Vladimir Čerina, Ulderiko Donadini és a fiatal Gustav Krklec neve érdemel említést. Róluk írta Danilo Pejović: „Ugy érezzük, hogy ezek a túl korán meghalt, hirtelen felszíkrazó és éppoly hirtelen kihamvadó ifjak mégis eredeti és hiteles éneket mondtak...³⁹. Művük azonban mindmáig valójában az avantgarde szempontjából nincs megvilágítva az egy Antun-Branko Šimićen kívül, akiről nemrégiben készült el egy monográfia⁴⁰. Donadini, Čerina, Polić-Kamov azonban valójában a horvát expresszionizmus előtörténetéhez tartozik, Cesarec indításában azonban az expresszionista életérzés már éppen úgy szerepet játszott, mint az a forradalmi republikanismus is, amely Krleža harcos társává avatta, s nyilván az ő életútja a legjellegzetesebbek egyike a horvát forradalmi irodalomban. Már diákként a harcot vállalja, s a Czuvay elleni merénnyel elindult a forradalmi-expresszionista életútján, melyben az expresszionizmus a tízes évek végén és a húszas évek elején kulminált, amikor megtervezi a *Smrt i život* (Halál és élet) című dráma-trilógiáját⁴¹, s folytatja a *Careva kraljevina* című regényével, amelynek alapihlete jellegzetesen expresszionizmusra mutató. A regény utolsó mondata hirdeti ezt: „— Az embert várom! — fordult meg Jurišić, maga elé meredő, mintegy a semmibe mélyesztett pillanattal.” S nyilván az sem véletlen, hogy a horvát történelemben is oly jelentős 1912-es év eseményeiből meríti témáját⁴².

A legjellegzetesebb avantgarde írói pálya azonban Antun Branko Šimićé, aki Matoš iskolájából kiindulva az expresszionizmushoz jutott el, melyben művészete kiteljesedését érte volna el, ha a korai halál el nem némítja, hiszen bár érdeklődéssel kísérte az európai avantgarde színváltzásait, a dadaizmust már nem fogadta el, a szürrealizmust pedig nem ismerhette meg. Šimić az expresszionizmus német iskolájától tanult, s expresszionizmusa is ebből következően jellegzetesen „németes” volt: hiányzott belőle például a konkrétnek, azaz érzékletesnek az a mozzanata, amely Krleža expresszionizmusának még elvont darabjait is jellemzi. Šimić ugyanis a német *Sturm* horvát változatát teremtette meg a *Juriš* (Roham) című folyóiratával⁴³. Viktor Žmegac idézi Šimić szavait expresszionista költői hitvallásaként: „A sikoly ma a kultúra alkotó Szellemének egyetlen hangja, a fájdalom sikolya és a düh sikolya. Sikoly, melynek a teste szó és hang és kő és mozdulat és szín. — A sikoly, mely egyedül képes arra, hogy megnyissa a fülét azoknak, akik nem tudnak a Szellem létéről⁴⁴.

Šimić egyik önvallomásában, amelyet az expresszionizmusról írott tanulmányába szó (Ekspresionizam i svečovječanstvo), írja, hogy 1916 vége felé ismerkedett meg a *Sturm* című német folyóirattal, és ennek hatása alatt szakított Matoš költői iskolájával: „... Hiába is kísérelném meg ma — legjobb igyekezetem ellenére —, hogy leírjam ezt az átmenetet, valójában ezt a szakítást; mert találkozásom az expresszionizmussal legelőször is ellenkezést váltott ki bennem, tagadását mindannak, amit addig a művészetről gondoltam, amit jónak tartottam, a művészetben. A *Sturm* művészeti fejtegetései akkoriban rendkívül meggyőzően, nagyon logikusan hangzottak számomra, amikor izekre

szedték az egész addigi művészetet, különösen a legközelebb állót, az ún. impresszionizmust, és egy új művészetet jelentettek be, amelynek három neve volt: futurizmus, kubizmus, expresszionizmus; s a három név megint eggyé állt össze: az absztrakt művészetté...⁴⁵.

Šimić expresszionizmusa, nem véletlenül, elsősorban elméleti és polemikus jellegű írásokban manifesztálódik, másodsorban abban a verseskötetében, amelyet *Preobraženje* cím alatt jelentetett meg 1920-ban, amelyben a horvát társadalmi élet élményei egészen elvontan, a német expresszionizmus kék színével bevontan, mint a „szegények énekei” jelennek meg — Grossra éppen úgy emlékeztetve, mint a *Sturm* költészetének vonásaira, melyben a csillagok és a nők oly dominánsan uralkodnak kozmikus érzések kifejezésének motivumaiként⁴⁶. Šimić költészete tehát az expresszionizmusnak jellegzetesen „vegytiszta” változatát teremtette meg, a német irodalmi tapasztalatokat alkalmazva a horvát irodalom sajátos körülményei között, amelyben egy Krleža például nem vállalta a maga expresszionizmusát sem. Šimić az igenlő álláspont, s éppen ezért az ő műve és irodalmi jellemzője éppen az, hogy Krleža expresszionizmusával szemben, amely erős gyökerekkel kapaszkodott a sajátos horvát—magyar társadalmi és irodalmi konstellációkba, a nyugati orientációjú expresszionizmust honosította meg a horvát irodalomban.

IV.

A horvát expresszionizmus első nagy hullámának levonultával azonban Zágráb nem szűnt meg avantgarde központnak lenni. Itt jelent meg az expresszionista-dadaista *Zenit*, s itt kopogtattak a szerb expresszionisták is: Miloš Crnjanski éppen úgy Zágrábban szerepel, mint a belgrádi Alpha kör — az avantgarde jelenségek új körét nyitva meg a szerb és horvát irodalomban a magyar avantgarde-hoz való viszony síkján is.

Zágrábnak, a délszláv avantgarde-ban ekkor játszott szerepéről Marko Ristić a következőket írta: „Íme tehát Milan Dedinac 1921-ben a belgrádi »modernisták« körében, s így érthető, hogy ciklusa, a *Tél* hatalma, meglelte a maga természetes helyét a zágrábi *Kritika* 1921. évi november—decemberi kettős számában, amelyet egészében kitöltöttek az ad hoc kitalált és először s utoljára itt kinyilatkoztatott »belgrádi Alpha irodalmi közösség« tagjai. Milan Dedinac, mint e légiés »közösség« legfiatalabb tagja, a híres kettős szám tartalommutatójában Todor Manojlović, Miloš Crnjanski, Tin Ujević, Sibe Miličić, Josip Kosor, Stanislav Vinaver, Svetislav Stefanović, Rastko Petrović, Milo Milunović, Petar Dobrović stb. neve mellett található. Mellesleg szólva, az az érzésem, hogy ebben a »közösségben« valóban senki sem kérdezte, hogy ki horvát, ki szerb, sőt már az is jelképes, hogy a belgrádi modernisták egyetlen közös publikációja Zágrábban jelent meg...⁴⁷.

Mind a háborút követő esztendőök belgrádi irodalmi viszonyait, mind pedig Zágráb akkori irodalmi éghajlatát jól jellemzik a fenti sorok. Zágráb ugyanis éppen s nem megtépzóttan került ki az első világhá-

borúból, irodalmi élete, közvéleménye éppen úgy élt és létezett, mint azelőtt, s akadémiaja is egyetlen volt a frissen alakult államban, amely „jugoszláviának” vallotta magát, s mi sem tűnt természetesebbnek, mint az, hogy éppen Zágrábba vezettek a modernisták útjai Belgrádból is, Újvidékről is, amelyek viszont a szerb kultúrának voltak a centrumai, s ide igyekezett világfájdalmát cipelve a fiatal Ivo Andrić is. Zágrábnak ez a központi szerepe a szerb és horvát avantgarde alakulásában azonban nem sokáig tartott. A *Zenit* pl. Zágrábban indult, de csakhamar Belgrádba tette át székhelyét, s alig egy évtized múlva maga Miroslav Krleža is belgrádi lakos lesz, mint volt előtte már Matoš s vele egyidőben Tin Ujević. De hasonló sors várt Újvidékre is: a szerbek Athénje a húszas évek elején már elveszítette azt a jelentőségét, amelyet még a háborút közvetlenül megelőző időkben is élvezett: a vajdasági szerb irodalom is nagyobbrészt Belgrádba költözik majd, a szürrealizmus ideje pedig teljes egészében Belgrád szellemi atmoszférájában bontakozik majd ki.

A szerb expresszionizmus azonban még őrzi eredetének kettős gyökereit. Egyik ágon a vajdasági szerb expresszionistákat látjuk, akik a maguk módján tulajdonképpen azt a szellemi utat teszik meg, amelyet horvát változatban Miroslav Krleža, a másik vonalon a Száván túli szerb irodalom fiataljai haladnak, akik már a francia irodalom iskoláját járták, s akiknek munkásságából tulajdonképpen a szerb szürrealizmus bontakozik majd ki. Viszont az Alpha nevű csoportosulásban e két expresszionista út már találkozott, hiszen a társulás olyan tagjai, mint Todor Manojlović és Miloš Crnjanski, a vajdasági szerb irodalomból indultak, Petar Dobrović pedig, akárcsak Manojlovićék, erős magyar irodalmi és művészeti hatások alatt formálódtak, míg többségükben az expresszionisták már a belgrádi irodalmiságból nőttek ki.

A szerb expresszionizmusnak tehát startalapja sem volt egységes. Legalább három, szociológiai szempontból jól megkülönböztethető, társadalmi közzeggel is számolnunk kell, ebből következően pedig három műveltségi körrel is, amikkor a szerb expresszionizmusról szólnunk. Belgrád, Újvidék és Szarajevó a tizes évek végén és húszas évek elején még a háború előtti társadalmi-politikai és szellemi alakulás jegyeit mutatta, minthogy nyilvánvalóan a közös államiság alig egykét esztendeje nem tudta eltörölni azokat a különbségeket, amelyek évtizedeken, sőt évszázadokon át keletkeztek. Ezeket a megkülönböztető jegyeket a szerb expresszionizmus mind megjelenési formájában és eredetében, mind pedig tematikájában őrizte, de az expresszionizmussal megelégedés vagy azt túlhaladás mozzanatában is felmutatta. S nem véletlenül. A szerb expresszionizmus, éppen háborúutánosságában, valójában az expresszionizmusnak már csak utóhullámába kapcsolódhatott, s nyilvánvalóan már nem találkozott a forradalomnak azzal a mozzanatával, amely pl. a Kassákék expresszionizmusát hevítette, s a húszas évek végén, a harmincas évek elején közvetve, az ún. szociális irodalom hangjaiban érvényesül hatása a társadalmi nyomorúság rajzaiban, a magyar irodalom hasonló jelenségeivel is majdnem párhuzamosan, miként azt pl. Gergely Sándorék⁴⁶, akkori munkássága példázza.

Az expresszionizmus tisztább alakzatait tehát hiába keressük a szerbiai szerb irodalomban, s egyetlen manifesztumos képviselője, Stanislav Vinaver, sem tartott ki mellette. Vinaver is, akárcsak a szürrealisták, a francia irodalomnak, szellemnek volt a tanítványa, Párizsban matematikát és fizikát tanult már a kilencszázas évek végén és a zenéért lelkesedett. Az első világháborúban az ún. „diákszázadban” harcol, részt vesz a nagy, Albánián keresztül, végrehajtott visszavonulási hadműveletekben, majd 1916-ban Korfu szigetéről Oroszországba megy, átéli az orosz forradalmat, s 1919-ben tér vissza Belgrádba. Költői pályája a szimbolizmus jegyében indult⁴⁹, az expresszionizmust a húszas évek elején kezdi hirdetni, s 1921-ben adja ki az expresszionista iskola kiáltványa című tanulmányát — a szerb expresszionizmus sajátos és magános dokumentumaként, amely ugyanakkor egyéni vonású és jellegű a többi expresszionista kiáltvány között is.

Egy Bergson-tanítvány expresszionista vallomása ez a mű, s a szerző az intuíció-elméletből vonja le expresszionista következtetéseit, példáit pedig a filozófia és a zene történetéből veszi, figyelmeztetve arra is, hogy az expresszionista életérzésnek gondolati gyökereit nemcsak a német irodalom és festészet tájain kell keresni, hanem a francia filozófia Bergson neve jelezte világában is. Ugyanakkor megvannak közös jegyei az expresszionista kiáltványokkal is, így több ponton érintkezik Kassák nézeteivel, többek között abban is, hogy mindketten tagadták a művészetek másoló szerepét és a természettel egyenrangú kreatív gesztusra esküdtek, ebben látva az impresszionizmussal szemben az expresszionizmus alkotói magatartásának lényegét. Vinaver így fogalmaz ezzel kapcsolatban:

„...Mi, expresszionisták nem kérdezzük, hogy mit akar a természet, ezt a természet szolgálira hagyjuk: a természet félenk szerelmeseire, akik tanulmányozzák szeszélyeit, és azokhoz igazodnak...

...Mi egyesek vagyunk a természettel, azzal az anyaggal dolgozunk, amit a Kozmoszból sikerül elragadnunk a magunk vonzáskörébe, mint tégláit az épületnek, amelyet szüntelenül építünk és rombolunk...”⁵⁰

Kassák viszont az 1916-ban írt Szintetikus irodalom című tanulmányában arról ír, hogy „az új költészet csak egy szempontból értékel: a világ szintetikus látását — s a költemények megcsinálásánál mindegyeseknél célja a világban ezer felé futó alakok, gondolatok és érzések összefogása, egy új és egységes életté formálása!...”⁵¹. A hasonlóságok mögött azonban a különbözőségek még inkább szembeötlőek. S nem pusztán a fáziseltolódás miatt. Kassák expresszionizmusában a társadalmi problematika mindig adott, a „társadalmi ember” és a forradalom kérdése szüntelenül jelenlevő mozzanat. A háború után alakuló expresszionizmusból viszont éppen ezek hiányoznak. Vinaver tehát a világérzések és törekvések absztraktabb teljességére esküdhet első sorban, az „önmagunkból építés”, a „törekvéseink totalitása” motívumait harsonázva. Elvontabb és irodalmibb expresszionizmus ez, mint az átlagos, de bölcséleti szempontból meggyőzőbb is, különösen kiáltványának második részében, melyben a látomás kérdéseit fejtegetve bizonyítja, hogy az mindig erősebb volt a valóságnál. „A látomás mindig erősebb a valóságnál, amennyiben a valóság egyáltalán létezik

a művész számára. A művész felhasználta a valóság elemeit a maga céljaira, mert máshonnan nem juthatott anyaghoz...⁵² — írta. S még tovább viszi ezt a gondolatot, a látomásnak a szokványos expresszionizmusban ismeretlenebb aspektusai irányába:

„Ámde mi, expresszionisták, még egy lépéssel tovább jutottunk, találtunk még egy mozzanatot a művészi kihasználásra, ez pedig a két véglet, a lét és a nemlét, a valóságos és a nem valóságos közti kilengés mozzanata. Világainkat még egy héliummal építjük, amely nem létezett az eddigi világokban: a valóság és a nemvalóság borzadályával kísérletezünk...⁵³.”

Jelentős reflexiók, az esztétikai gondolkodás szempontjából is figyelemreméltó gondolatok bukkannak fel Vinaver kiáltvány-tanulmányában. Ilyen például az a magyarázata is, amely szerint az „egzaltált impresszionizmus” expresszionizmusba csap át, s a legtisztább impresszió expresszióvá válik, ebből következően pedig a szemléleti középút tagadásának a gondolata, s a szélsőségek afirmálása szükségességének felismerése: Vinaver vállalja mind a makro- mind pedig a mikrokozmoszt, csak az ún. látható természetet nem, minthogy az véges.

Vinavernál tehát a természeti mozzanat kerül előtérbe, s jellemzően, még a korszak nyugtalanságait, forradalmi mozgásait sem közvetlenül, hanem közvetve, a Kozmosz válságaként, fogja fel:

„Ahoва ma belépünk, az széthurcolás szelleme, az áramlás szelleme, a káosz dinamizmusa, a kifejezés és a kifejezett forradalma. És amikor már beléptünk ebbe a forradalomba, a többi bármilyen különösebb erőfeszítés nélkül megy majd. A természeti erők fognak szolgálni bennünket, és életet adnak ennek a forradalmunknak.

Nem csinál forradalmat az, aki csak akarja a forradalmat. Tudni kell: hogyan kezdjük hozzá a szavak, fogalmak, képzetek felszabadításához, bilincseik feloldásához. Mi, expresszionisták elkezdjük ezt a forradalmat, belépünk a káoszba, mindennek mindentől való végtelen felszabadulásába...⁵⁴.”

A permanens forradalom gondolata tehát Vinavernél is megjelenik, és a „mindennek mindentől való végtelen felszabadulása” gondolatát veszi alapul akkor is, amikor azt állítja kiáltványa ötödik fejezetében, hogy az expresszionizmus forradalmi. „Az expresszionizmus forradalmi. A dinamikában vagy a dinamika lehetőségében keresi az értelmet. Aból indul ki, hogy az egyensúly megbillent. Az eddig egyensúlyban tartott roppant erők kezdenek felszabadulni...⁵⁵.” Vinaver forradalma azonban csak irodalmi-művészeti, még akkor is, amikor arról beszél, hogy nem elég új világot teremteni, ennek a világnak mozgásban, változásban kell lennie állandóan, „dinamikus dűhben”, ahogy találoán meghatározta, hiszen arról is beszél, hogy addig csak a filmművészetben és a színházban van némi jele e felszabadulásnak.

Röpke kitékintésben tagadja az impresszionista múltat a szerb irodalomban, s egy reflexióban jelzi a jugoszláv expresszionizmust is, melyet Krleža, Crnjanski és Andrić műveiben lát megvalósulni, az indulásnak és nem a lezárásnak a mozzanatát helyezve előtérbe. Viszont kötete, amelynek élén expresszionista kiáltványa áll, a *Gromobran svemira*, egyik legérdekesebb példája a szerb expresszionizmus Vi-

naver gondolataiban testet öltött formájának. Kozmikus expresszionizmus ez, ahogy a kötet címadó írása is bizonyítja, s egy szinte meghatározhatatlan közérzetnek a tükröződése. Am, mert ennyire konkrétumok nélkül való, nyilvánvalóan pesszimista is. A Mindenség vilálmhártóijában még csak így kiált fel:

„Meghirdetjük az értelmes agyak általános mozgósítását, hogy megtalálhassuk a módot, miképpen mentsük meg a Teret a megsemmisüléstől, amely az Idő összeomlása miatt fenyegeti.”⁵⁶

A Čurljanisról szóló írásának végén viszont ezt írja már:

„...A forradalom kilép valamiből, széttör egy állapotot — Čurljanis pedig azt tanulja, hogy minden mozdulat, minden tárgy mindig, akár a hang, csupán egy újabb belépés.

És hogy: Nincs... Menekvés... Nincs szabadulás.”⁵⁷

Vinaver gondolkodásmódjában és beállítottságában tehát természetesen tűnik, ami az expresszionizmusban általában nem tapasztalható, hogy pl. expresszionizmusának világérzését egy Szkrjabinról szóló eszszéjében fejti ki és fogalmazza újra, s ugyancsak csak rá jellemző, hogy expresszionistának nevezett elvét a szerb népköltészetben és Njegos művében is megtestesülni látja, mondván: „A szerb népdal gyakran éppoly forradalmi, mint maga Njegos, de sokkal misztikusabb, sokkal inkább áthatja az egyetemes okozatiság kozmikus szelleme. Forradalmisága a kozmikus állapotok következménye...⁵⁸ Vinaver törekvései azonban csak első kristályosodási pillanatukban kapcsolódtak az expresszionizmushoz, minthogy irodalmi gyakorlata ennek az izmusnak ellentmondott: már a dadaizmus és szürrealizmus sugallatait várta. A Vinaver természetében latens játékelemet ugyanis nem az expresszionizmus, hanem a szürrealizmus szabadíthatta fel. Expresszionizmusa éppen ezért csak érdekes közjáték, mind irodalmi alakulásának, mind pedig a szerb avantgarde történetében.

Stanislav Vinaver expresszionizmusa azonban mégsem magános vilánása a szerb modernizmusnak: a húszas évek elejének Belgrádja az avantgarde törekvések találkozásának pillanatait is éli. A külföldről hazaérkező egykori diákok, a frontokról megérkező nemrég még osztrák—magyar uniformist viselő és lelki sérüléseiket melengető katonák az expresszionista irodalomnak éppen úgy a szószólói voltak, mint a dadaizmusnak s a már ekkor jelzéseket adó, de még neve sincs szürrealizmusnak. Mindezek a törekvések a „modernizmus” általánosított fogalmában összegeződnek, alapjában véve az avantgarde még nem differenciált „óskáoszaként”, amelyből majd a dadaizmus, később pedig a szürrealista mozgalom kristályosodik ki. Közvetlenül a húszas évek elején azonban még expresszionisztikusak a felhangjai, s Vinaver kiáltványja mellett Sibe Miličić és Miloš Crnjanski is expresszionisztikus manifesztumokkal jelentkezik, mint ahogy az egész belgrádi „Művészek csoportja” nevű társulás is az expresszionizmus lehetőségeivel kacérkodik⁵⁹. Ezt a még határozott arcelet nem kapott mozgalmi jelleget példázza az Albatrosz-Könyvtár is, amely S. Vinaver műve mellett Rastko Petrović és Miloš Crnjanski alkotásait is publikálja. Ezeknek az expresszionizmusa azonban már a szürrealizmus felé forduló irodalmiság kifejezése is egyúttal. A belgrádi modernizmus

tehát lényegében csak felkapta az expresszionizmus lehetőségét, de kiteljesítésére nem vállalkozott, hiszen már a dadaizmussal és szürrealizmussal kacérkodott, annál is inkább, mert a fiatal szerb irodalom nem a német, hanem a francia irodalomhoz kötődött, amelyben viszont éppen ez a két irányzat űlte diadalát.

Az expresszionizmus nagyobb hatást a vajdasági szerb irodalomban fejtett ki, abban az irodalmi közegben tehát, amelyet erős szálak kötöttek nemcsak az általánosabb jellegű európai avantgarde-mozgalmakhoz, hanem a huszadik századi magyar irodalomhoz is. De még a belgrádi törekvésekben is felfedezhető a magyar irodalom hatása. Todor Manojlović vallomása szerint, Manojlović volt ugyanis a belgrádi modernizmusnak egyik vezéralakja és szervező egyénisége, szeme előtt a nagyváradi Holnap-mozgalom példája lebegett, amellyel szoros kapcsolatban állt, mint váradi jogakadémiai hallgató. Ehhez az élményéhez és az itt kapott példához társult azután Firenze és az olasz futurizmus hatása. Ezekről a szervező munkájára gyakorolt hatásokról írta: „... Szemem előtt valami olyasmi lebegett, amihez hasonlót nemrég Nagyváradon és Firenzében láttam, átéltem. Az akkoriban előttünk, fiatalok előtt olyannyira kedves Dis, az akkortájt már élénk és rokonszenves viták tárgyát képező Stanislav Vinaver s az épp akkor vagy talán valamivel később, igen érdekesen és szerencsésen induló Isidora Sekulić hatása alatt egészen komolyan kezdtem gondolkodni valami hasonló akció megindításáról, a mi merev, professzoros fegyelemnek alávetett Parnasszusunkon is ...”.

A nagyváradi *Holnap* hatása mellett a vajdasági szerb költészetben külön Ady Endre költészetének befolyásával is számolnunk kell — éppen az expresszionizmus síkján. Ennek ténye azonban nem pusztán a szerb költészet kutatójának kelti fel a figyelmét, hanem a modern magyar irodalom bűvárának is, minthogy Ady költészetének olyan vonásaira mutathat, amely a magyar irodalmi szemléletben nem került előtérbe. A kilencszázas években Veljko Petrović hazafias költészetében figyelhetők meg Ady „magyar” verseinek sugallatai — az élmény kristályosodásának mikéntjében elsősorban:

Burjánház földje ez, hol túske, dudva
és álnok napraforgó a tenyészet,
tívornyák, könnyek földje elvadulva
s tanyája a törpe röptű verébnek.
Burjánház földje, csupa túske, dudva.

Pihent és porhanyós, dús televény ez,
de nagyra csak a kóro nő meg benne...

(A szerb föld. Dudás Kálmán fordítása)

A háború végén és a húszas évek elején a vajdasági szerb expresszionista költészet kialakulásában figyelhetünk meg Ady-hatásokat — annál is inkább, mert a vajdasági szerb költők legtöbbször „magyaros” műveltségű volt, élményviláguk szorosan kapcsolódott a magyar költőkéhez, hiszen szociológiailag ugyanazok a meghatározó tényezők érvényesültek, mind a két esetben. Nem véletlen tehát, hogy a vajdasági

szerb költészet történetében a párhuzamosságok annyira adottak a magyaréval még ezekben az esztendőkből is. Abban is, hogy a szimbolizmuson alapuló költőiségből nőtt ki expresszionisztikus költészetük, anélkül azonban, hogy kapcsolatukat a szimbolizmussal valójában megszakították volna, igazolva Stanislav Vinavernek azt a megfigyelését az impresszióknak expresszióvá alakulásáról. Az Adyval való találkozásuk ugyanis meggyorsította ezt az átfejlődést mind a kifejezés, mind az életélmény síkján, példát kínálva az „ember az embertelenségben” motívumainak megfogalmazásához. A vajdasági szerb költők legtöbbje pedig éppen ennek az élménynek a hatása alatt szólalt meg a háború végén és a háború utáni években. A háborúról szóltak „háború utáni énekeik”⁹¹. Ezt bizonyítják legjelesebb képviselőinek vallomásai is, akik a Monarchia kaszárnyáiból kerültek Galícia és a Piave csatatereire, és onnan sebzett lélekkel tértek haza, nemzetük győzelmében is a vereség keserűjét érzelve mindenekelőtt. Dušan Vasiljev így énekelt:

Térdig gázoltam a vérben,
s elvesztettem minden álmom.
Nővérem eladta magát,
s anyámnak levágták ősz hajját.
De én a sárnak s a buja bűnöknek zavaros fertőjében
zsákmányt sose kerestem.
Ó, én tiszta fényre vágyom! Tiszta tejre!
És a hajnal tiszta harmatjára!

Ebből az érzésből nő ki a vers utolsó szakaszában azután az expresszionizmust reveláló világlátás:

Tegnapig még nem tudtam Sorsom és Mivoltom,
de ma már tudom, ó, tudom már,
hogy Ember vagyok! Ember!

Nem sajnálom, hogy térdig gázoltam a vérben,
azt se bánom, hogy a nagy Világmegismerés
vérvörös évei pusztulást és nyomort
hoztak számomra . . .

(Háború utáni ének. Szenteleky Kornél fordítása)

Miloš Crnjanski pedig egyik legjelentősebb versének, a Szumátrának, kommentárjában hivatkozik az új költészetnek és a háborús élményeknek a kapcsolatára:

„...A legújabb művészet, különösen a líra, bizonyos újfajta érzékenységet feltételez. Azok, akik nem vehetnek lélegzetet a háború előtti művészeti légkör nélkül, természetesen hiába közelednek hozzá. Mindenütt érződik, hogy ezrek és ezrek vonultak el hullák és romok mellett, járták be a világot, s visszatérve, a régi, változatlan gondolatokat, törvényeket, életet keresik . . . A világ sehogyan sem akarja meghallani a fejünk fölött tomboló borzalmas vihart, míg odalenn alapjaiban reng, nem is a politikai viszonyok, nem is az irodalmi dogmák épülete, hanem maga az élet. Ezek a halottak, akik kezüket nyújtják. Be kell hajtani az adósságukat . . .⁹²

Az Ady költészete hozta háborús világélmény és az expresszionizmust hevítő lázadás mozzanatai kereszteződnek tehát a vajdasági szerb költészet expresszionizmusában és kapnak szimbolista-expresszionista látomásformát. Itt is „tragédiás figurák” kiabálják ki a háború támasztotta lázálmaikat, frontélmények törnek fel gáttalanul és tele a sebzett lélek panaszával, hiszen e szerb költőknél (elsősorban Miloš Crnjanski és Dušan Vasiljevnél) az Adyban annyira tudatosodott idegen célokért való esztelen és hiábavaló áldozat és vérhullatás gondolata náluk még azzal is tetőződött, hogy olyan háborúban kényszerültek részt venni a Monarchia hadseregében, amely nemzetük ellen is folyt. Ennek ellentmondásaival terhesen érkeztek a győzelmet jelentő vereségből az új délszláv állam fővárosába, és helyüket nem találták. Nem társadalmi konfliktusok, hanem az ember összeütközései a világgal motívumai igényelték az expresszionista kifejezésmódot, olyan Lótok futnak itt, akik mögött éppen úgy véres Szodomák égnek, mint ahogy előttük azok lángolnak. Ebből következett Dušan Vasiljev magatartása a Glasnik (Hírnök) című versében:

... A felénk siető szégyenteljes napok
hírnöke vagyok.

Mert a homály sűrű felhői között,
felcsillanó csillagainkat
a bűn egyenként leszedi,
és mind elbukunk a dühös viadalban...

S ebből az életerzésből kiindulva fogalmazta meg expresszionizmusának alapképletét is, mondván, hogy „a valóság jajszó, mely a dombon trónol”:

Ó, véres testvéreim a hóban,
a szeretet, az isten, az élet buta tréfa;
a valóság jajszó, mely a dombon trónol,
bombák és gépkocsik tűzijátéka.
Es leszáll az éj,
és meghalunk halkán ebben a véres sárban...
(A homályban)

Miloš Crnjanski pedig ettől és az ilyen valóságtól menekülve, hirdeti meg „szumatrizmusát”, s ebben találkozik azzal a kozmikus expresszionizmussal, amelyet Stanislav Vinaver hirdetett meg. Vinaver volt ugyanis az első, aki Crnjanski Szumátra című költeményét expresszionista versként fogta fel, s *Az expresszionista iskola kiáltványa* című művében hivatkozott is rá: „... Van még egy lehetőség, részben a misztikusokból levezetve, ez pedig: bevinni az új dinamikát, az új okfejtést, az új ritmust és új folyamatot a régi valóságba — amennyire ez lehetséges. Azaz az embereket abban a formájukban, ahogyan előttiünk állnak, nem azzal magyarázni, amik és ahol vannak, hanem valami egészen mással, aminek semmi közvetlen köze sincs hozzájuk. Krisz-

tust virággal és hullámmal magyarázni... Crnjanski ezt szumatrixmusnak nevezi. Szóval azért élünk, hogy a madarak másképpen énekeljenek és a növények másként nőjenek valahol — de nem itt nálunk. Nincs tehát szükség arra, hogy a fordulat itt nálunk következék be, elég, ha Szumátrán bekövetkezik...⁶³

Ez a joggal híres vers azonban közelebb áll egy Tóth Árpád „ember utáni csend”-látomáshoz az *Elégia* egy rekettyebokorhoz című versében, mint az expresszionizmusban adott tüzes lázak képéhez. Jogsabban gyanakodhatnánk a vershez írt kommentárra, amely azonban sokkal inkább egy még definícióatlan új életérzés meghirdetése, mint expresszionista program, amelyben azonban az expresszionizmus elemei is adva vannak — többek között az elvágyakozás motívumában is, amely azonban már a szürrealizmus felé forduló érzékenység kifejezése elsősorban. Crnjanski tételei a vers-kommentárban ugyanis az e típusú lírának nagyságát és sebezhetőségét egyaránt megmutatja. Egyfelől arról beszél, hogy „a mi ritmusunk, a mi szabad versünk, egyéni kozmikus látomásunk, amelynek igazi neve »betegség«, ma sem egyéb, mint az az arisztotelészi: »ébreden mindannyian ugyanazt a világot birtokoljuk, álmisságunkban pedig mindenki a magáét«”, másfelől pedig azt emlegeti, hogy „megéreztem egy nap életünk egész tehetetlenségét és sorsunk reménytelen kuszaságát. Láttam, hogy senki sem arra megy, amerre akar, és addig észre nem vett összefüggésekre döbbsentem rá...⁶⁴

Crnjanski életművében azonban, ha a szabad vers tényét és az expresszionisztikus életélmény lehetőségének mozzanatát nem tekintjük, egyedül a *Dnevnik o Čarnojeviću* című regényét minősíthetjük expresszionistának, mely, nem véletlenül az expresszionista irodalmat publikáló Albatrosz-Könyvtár egyik köteteként jelent meg, azonkívül novelláinak azt a gyűjteményét, amelyet *Priče o muškom* cím alatt adott ki. Ez a lázas, szaggatott próza látomásfüzérből alakult ki, az emlékezés és visszapillantásnak azzal a gesztusával, amely az egész háborús szerb expresszionizmust is jellemzi Vajdaságban. Crnjanski műve ugyanakkor a közvetlenebb Ady-hatásokat is őrzi, s nemcsak a háború élményének szövegébe fonódott — tetten nem érhetően, de közérzetet megszabó módon mégis. Vujičić D. Stojan idézi egy önéletrajzi vallomásából a következő részletet:

„1918 végén Belgrádban néhány szerb és horvát költőt találtam, akik a jugoszláv irodalomban egész új korszakot nyitottak. Közöttük voltam én is. A konzervatív irodalmi körök vádat emeltek ellenem azért, mert irodalmunkba — Ady Endre költészetét vittem. Minekutána egész régi irodalmunkat felforgattuk, ismét elszéledtünk a világ négy tája felé, s így 1919-ben Párizsban, »az ámulások szent városában« tüntem fel.⁶⁵

Jeleztük már Adynak az élmény megformálásában játszott szerepét, amely a háborúhoz való viszonyulásnak sajátos formáját jelentette a szerb irodalomban, nem kis mértékben magával az irodalmi destrukciónak a fogalmával egyenlítődt ki, hiszen Crnjanskinak a versei például abban az időben jelentek meg, amikor a szerb publicisztákat a világháború erősen foglalkoztatta, s a háborús szenvedések heroiz-

musának a képzeiteihez a győztes háboru mozzanatait is odakapcsolta. Crnjanski költészetéből viszont a csalódás érzésén kívül a hazafias szólamok tagadása is megszólal. 1919-es, *Lirika Itake* (Ithaka lírája) című kötetének sajtóvisszhangja tükrözi legjobban a Crnjanski költői destrukciójának kihívó jellegét. A költő, verseihez írott kommentárjaiban például, így ír erről: „A bíráló Ithakámra igen szenvedélyes volt, különösen a *Srpski književni glasnik*-ben. Az, amit a *Glasnik* fő kritikusa állított, márminthogy én lerombolom a nép szentélyeit, meglehetősen igaz is volt. Csak az a kérdés, milyen szentélyeket... A vén Marko Car sokkal geniálisabban támadott. Mindez, mondta, azért van, mert mi a magyar kultúrát szívtuk magunkba, és a pesti modernséget hordtuk a szívrünkben...”⁶⁶. Crnjanski, mint vallomásából is kitetszik, a mítoszrombolásnak olyan szerepét vállalta, amilyent a magyar irodalomban Ady játszott, s nyilvánvalóan az ilyen magatartás nem alakulhatott volna ki Ady példamutatása nélkül. Erről győz meg Crnjanski 1919-es Ady-esszéje is, amelyet a költő halálának hírére írt. Áruklódó tanulmány ez, hiszen nemcsak Ady költészetének alapos ismeretéről vall, hanem azokról a döntő hatásokról is, amelyeket Crnjanski Ady költészetétől kapott. Esszéjének hangsúlya egyfelől Ady Párizs-élményén van, ahova az uniformist levető Crnjanski is készül nosztalgiával és olyan jellegű vágyképekkel, amelyekről Ady énekelt, többek között esszéjébe szövi Adynak a *Gare de l'Est*-en című versének sorait szerb fordításban. Másfelől a „halottak élén” járó Adyról beszél, hivatkozva ilyen című kötetére is, mondván: „Ez a könyv pacifistább, mint *Le Feu*. Sorai keserűek, mint a líra átka...” Esszéje egy másik helyén, a magyar költő háborús magatartását rajzolva, írta: „Nem a hősokeket dalolja meg, hanem a lázadást. Többé nem pazar és dekadens, hanem Kolwitsz rajzaihoz hasonlatos fekete és lázadó szavakkal áll az elégedetlenek élére, vezeti a jókat és elnyomottakat az ellen az úri réteg ellen, amelyet mi is jól ismerünk...”⁶⁷. A pesti modernizmust mindenekelőtt Ady jelentette Crnjanskinál is, Dušan Vasiljevnel is, kik a *Nyugat* olvasói voltak⁶⁸, hiszen náluk tükröződik mind gondolati síkon, mind pedig a versmondás dallamának képzésében az Ady-vers jellegzetességeinek a vonás-rendszere is, s tőlük kapja a részben már második nemzedéknek nevezhető költői kör (tagjai pl. Žarko Vasiljević és Mladen Leskovac), amelynek versvilágában már a whitmani—kassági szabad vers hullámmása is megjelenik. Ady „dallamával” is számolnunk kell tehát, amely a szerb költészetben, a permasszista Jovan Dučić—Milan Rakić költői világa ellenében, az újdonság és a felfedezés, egyben pedig az idegenség erejével is hatott. Íme egy példa:

A levél újra leszárad,
és dallal engemet várnak...
Es újra felénk tartott
a beteg napok sora,
s a messzi napos partok
dallal engemet várnak.

(D. Vasiljev: Colonnus)

Ady Endre tehát nemcsak a magyar, hanem a szerb avantgarde expresszionisztikus ágának is az őse volt, s az ő költészetén keresztül áramlottak a szerb ifjú irodalomba általánosabb magyar irodalmi hatások is, amelyeket a fiatal Žarko Vasiljević költészete tükröz legjobban. Mladen Leskovac, egy terjedelmes Žarko Vasiljević-tanulmányban, erről a magyar irodalmi halásról így vélekedik, a költő olvasmányait véve szemügyre: „Žarko Vasiljević kiválóan ismerte a korszerű nyugati irodalmat; a nyelvek közül a németet és a magyart ismerte (de mindkettőt nagyszerűen). Átélté mindazt, amit korának európai költészete átélt: a liberalizmus teljes összeomlását a politikában, az esztétizmus lélektelen ürességét a művészet síkján. Szerette Rilket? Nyonia sincs benne Rilkeiék. Szerette Adyt? Adyra sem hasonlít. Személy szerint senkire sem hasonlít. És mégis, emlékeztet kissé az 1900—1920-ak évek német (osztrák) és magyar lírájára, valahogy általánosságban...”⁹⁹. Žarko Vasiljevićet ugyanis már nem pusztán a nyugatos magyar költészet hatása érintette, hanem közvetlenebbül Kassák Lajosék avantgardizmusa-expresszionizmusa is — elsősorban a szabad vers kezelése síkján, s a közvetlen találkozások mellett az újvidéki magyar expresszionista közösség sugallatai is, hiszen Csuka Zoltán *Út* című folyóiratában Vasiljević maga fordította verseivel is szerepel. S nála is, akárcsak Dušan Vasiljevnél, a vajdasági szerb expresszionizmus sajátos arculatát kell mindenekelőtt kiemelnünk, hiszen a költészetüket determináló erők olyan formát kaptak, amelyek megkülönböztethetővé teszik őket a szerb expresszionizmusnak Vinaver és Sibe Miličić képviselte vonalától éppen úgy, mint különbözni tudnak a horvát expresszionizmus krležai vonulatától is. Crnjanski példája bizonyítja, hogy ez az expresszionizmus kacérkodik a Kozmosz képzeivel, Dušan Vasiljev és Žarko Vasiljević költészete pedig jelzi, hogy ugyanakkor a földközelen maradás igénye is eleven hatóerő náluk. Különösen Žarko Vasiljevićnél, akinek expresszionista szabad versét már dadaista jellegű, meghökkentő merészségű kép-kapcsolatok módosítják — nemegyszer egy Barta Sándor verseire emlékeztető módon. Szélsőségeiben ez a versvilág Ady felé mutat a sorok muzsikájában, s az expresszionista-dadaista verskép felé is. Írt tehát ilyen „dallamú” verseket:

Ma éjjel reszket az ezüst éj.
 Ma éjjel meztelen nyírek hallgatnak a holdvilágban,
 s osonnak fekete árnyak,
 s a néma csöndben
 sápadt gyászruhás asszonyok ordibálnak...

(A szép ember halála)

S a következőképpen formálja expresszionista versét:

Kis vonatok hurcolnak, át a bánáti rónán,
 embereket, poggyászt, jószágot, levelet, kerékpárt
 harmadik osztályon és marhavagonokban.
 A harmadik osztály a legnépesebb,
 vannak itt szerbek, románok, svábok és egy-egy
 [orosz herceg...
 (Vonatok mennek)

Nem véletlen, hogy ezt az expresszionizmust, amely még a társadalom kívüliség költői állapotából és a társadalom tagadásából táplálkozott, már csak egy lépés választja el az expresszionisztikus jellegű mozgalmi költészettől, amelynek a húszas években ugyancsak Vajdaság szerb költészetében találjuk nyomát Jovan Popović munkásságában, aki többek között ugyancsak a magyar irodalom tanítványa volt.

A vajdasági szerb expresszionizmus tehát külön és jellegzetes képződmény: már a háború utáni társadalmi helyzetből táplálkozott, de még szorosan kapcsolódott a magyar irodalomhoz is — avantgardizmusának példaképei között első helyen Ady Endre, majd Kassákék állnak, ugyanakkor pedig szorosan kapcsolódnak a belgrádi expresszionisztikus törekvésekhez is Miloš Crnjanski és Todor Manojlović révén, s ugyancsak Crnjanski személye az, amely ezt az avantgarde irodalmat a zágrábi irodalmisággal, később pedig a praeszürrealisztikus belgrádi csoportosulással köti össze. Az egész mozgalomra jellemző azonban a *Dan* (A Nap) című modernista folyóirat helyzete és sorsa. Kezdeti erejét bizonyította, hogy éppen Újvidéken jelent meg már 1919. július 1-én az első száma, de aránylag rövid élete, mindinkább periférikus jellege már válságait is megidézi. Mladen Leskovac szerint a következők jellemezték a *Dant*: „A folyóirat félénken jelzett, egészen zavaros és minduntalan óvatosan keresztülhúzott haladó politikai törekvések meglehetősen zagyva keveréke volt, különös hangsúllyal az épp akkor induló modernista villongásokra... A fő modernista csaták nem ennek a folyóiratnak az oldalain zajlanak majd le, de egy-egy művészeti, társadalmi és politikai disputa mégis itt indul, vagy itt rajzolódik ki...”⁷⁰. A vajdasági szerb expresszionizmus erejét és tragikus gyöngeségeit e folyóirat sorsából is kiolvashatjuk.

JEGYZETEK

¹ A „jugoszláv irodalom” fogalmát itt teljesen esetlegesen alkalmazzuk — az egyszerűség kedvéért, minthogy a pontos terminus a „Jugoszlávia népeinek irodalma” lenne.

² Klaniczay Tibor: Egy kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet lehetőségei. Klaniczay: Marxizmus és irodalomtudomány. Bp. 1964. 205. old.

³ Klaniczay Tibor uo. 207. old.

⁴ A magyar avantgarde szakaszairól Bori Imre: A magyar avantgarde-ről. Híd, 1969. 9.

⁵ Vajda György Mihály: Vázlat a századforduló irodalmáról. Helikon. 1969. 1. 12. old.

- ⁶ Miroslav Krleža: Iz galerije imena. Forum, 1963. 2. 364. old.
- ⁷ Az Enciklopedija Jugoslavije periodizációja szerint.
- ⁸ Miroslav Krleža: Kranjčević költészetéről. M. Krleža: Kirándulás Oroszországba, Esszék. Forum, Újvidék, 1965. 450. old.
- ⁹ Uo. 453—454. old.
- ¹⁰ „Ova knjiga hrvatske lirike nije početak nego epilog. Ona je možda bolja od same Ere koju završava, ali ona je konac pjesme, a nije uvertira...” M. Krleža: Croatica. Forum, 1963. 7—8, 277. old.
- ¹¹ M. Krleža: Rég múlt napok. Magyarul a Versek, emlékiratok című kötetben egy bő válogatás jelent meg. Újvidék, 1965.
- ¹² Marijan Matković: Antun Gustav Matoš. Forum, 1967. 1—2. 63. old.
- ¹³ M. Krleža: Iz galerije imena (Meštrović, Radić, Supilo). Forum, 1963. 4 622. old.
- ¹⁴ M. Krleža: Hungarica. Forum, 1963. 11—12. 713. old.
- ¹⁵ A máglyák énekelnek-hez. Bori—Körner: Kassák Lajos irodalma és festészete. Bp. 1968.
- ¹⁶ Bori Imre: A szecessziótól a dadáig (nyomdában).
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ Slobodan Ž. Marković: Expresszionizmus a jugoszláv irodalomban. Helikon. 1964. 2—3. 198. old.
- ¹⁹ M. Krleža: Croatica. Forum, 1963. 7—8. 264. old.
- ²⁰ Fran Petre: Uz genezu hrvatskog i slovenskog ekspresionizma. Ekspresionizam i hrvatska književnost című gyűjteményben. Posebna izdanja časopisa Kritika. Svezak 3. Zg. 1969. 46. old.
- ²¹ Uo. „Hrvatska je književnost i u to vrijeme izričito društveno intonirana, zaokupljena ne samo svojim stvaralaštvom nego i presudnim nacionalnim pitanjem...”
- ²² Marin Franičević: August Cesarec u književnosti i revoluciji. A zágrábi Forum Cesarec-számában, mint előadásának kivonata. Forum, 1965. 4. 540. old.
- ²³ Ivo Frangeš: Poticaji Oktobra u hrvatskoj književnosti. Forum. 1967. 11—12. 680. old.
- ²⁴ Gerold László: Jegyzet és vallomás a Salomeról és annak kapcsán. Uj Symposium. I. 2. szám, 7—9. old. Valamint: Mate Lončar: „Saloma” Miroslava Krleže. Miroslav Krleža (zbornik radova). Institut za teoriju književnosti i umetnosti. Bg. 1967. 249—274. old. Uo.: Antiteze i analogije u Krležinim Legendama. Ekspresionizam i hrvatski književnost című, már idézett gyűjteményben. 101. old.
- ²⁵ Miroslav Krleža: Agrami gyermekkor 1902—1903. Krleža: Versck, emlékiratok (magyarul), Újvidék, 1965. 269. old. „A drámát, amelyben három évig játszottam, úgy hívták, hogy Szentmise, s ez nem volt egyéb, mint egy nagy ünnepség, pompa mortis et resurrectionis, a halál és a feltámadás pompája, amelyre már előbb, majd egy évig előkészítettek bennünket...”
- ²⁶ M. Krleža: Rég múlt napok. A Versek, emlékiratok című kötetben (magyarul). Újvidék, 1965. 336. old.
- ²⁷ Uo.: 419—420. old.
- ²⁸ Branimir Donat: Politički teatar M. Krleže i nasljeđe evropskog ekspresionizma című tanulmányában a horvát irodalom olyan műveire hivatkozik, mint Donadini Igračke oluje és Bezdan című drámái, Fran Galović szövegei. Ivan Slamning pedig Krleža Strindberggel való kapcsolatait mutatja ki (Strindbergov „neonaturalizam” i Krležine Legende). Mindkét tanulmány az Ekspresionizam i hrvatska književnost című, már jelzett gyűjteményben. E kérdéshez még Zoran Konstantinović: Krleža o nemačkoj i skandinavskoj književnosti.

Miroslav Krleža. Bg. 1967. és Branko Hećimović: Pet dramatičara Hrvatske Moderne. Rad JAZU-a, knjiga 326. Zg. 1962. 195—265. old.

²⁹ Mate Lončar idézi Krleža 1928-as észéki előadásának egyes részeit az Antiteze i analogije u Krležinim Legendama (az Ekspreszionizam i hrvatska književnost című gyűjteményben).

³⁰ Krleža „legendái” a következők: Kraljevo, Saloma, Adam i Eva, Legenda, Michelangelo Buonarroti, Kristofor Kolumbo és a Maskerata.

³¹ Ivo Frangeš: Poticaji Oktobra u hrvatskoj književnosti. Forum, 1967. 11—12. 678. old.

³² Krleža: Versek, emlékiratok (magyarul). Újvidék, 1965. 372. old.

³³ Uo.: 398. old.

³⁴ Uo.: 407. old.

³⁵ Krleža Adyt nem 1922 körül ismerte, miként egyik nyilatkozatában említi (idézi Vujčić D. Stojan az Ady és a szerbhorvát líra című tanulmányában. Világirodalmi Figyelő, 1958. 2.), hanem jóval előbbre tehető a horvát író találkozására Adyval. Tény azonban, hogy 1919-ben nekrológot írt róla.

³⁶ Kassák Lajos: A magyar avantgarde három folyóirata. Helikon. 1963. 2—3. 218. old.

³⁷ Krleža: Marginalije uz slike Petra Dobrovića. Eseji III. Zg. 1963. 217. old.

³⁸ Davor Kapetanović: Bibliografija djela Miroslava Krleže. A Miroslav Krleža című gyűjteményben. Zg. 1963. Németh László tanulmánya 1939-ben keletkezett, címe Krleža Adyról. Kisebbségben III—IV. kötet. Bp. 1942.

³⁹ Danilo Pejović: Sumrak svijeta i traženje novog čovjeka. Ekspreszionizam i hrvatska književnost, már id. gyűjteményben. 17. old.

⁴⁰ Radovan Vučković: Preobražaji i preobraženja. Sarajevo, 1969.

⁴¹ Marijan Matković: Tri drame Augusta Cesarca. Forum, 1965. 4. 517—527. old.

⁴² Ivo Frangeš: Cesarčeva „Careva kraljevina” és Miroslav Krleža: August Cesarec. A Forum Cesarec-számában. 1965. 4; valamint Marin Franičević: Oktobarska revolucija i August Cesarec. Forum, 1967. 11—12.; külön pedig a JAZU Rad című sorozatának Cesarec-emlékkötete. Zg. 1965.

⁴³ Radovan Vučković: Preobražaji i preobraženja. Sarajevo, 1969. 9—11. old., és R. Bauer: A. B. Šimić i njemački ekspreszionizam (az Ekspreszionizam i hrvatska književnost című kötetben), valamint Marko Ristić: Sonata u si-vom (Prolazak A. B. Šimića), Rad, JAZU, knjiga 308. Zg. 1955. 7—37. old.

⁴⁴ Viktor Žmegac: O poetici ekspresionističke faze u hrvatskoj književnosti. Az Ekspreszionizam i hrvatska književnost című kötetben, 33. old. Általában pedig Šime Vučetić jó összefoglalója a horvát expresszionizmusról a Hrvatska književnost 1914—1941. Zg. 1960.

⁴⁵ A. B. Šimić: Ekspreszionizam i sveovječanstvo. Sabrana djela III. Zg. 1960. 186—187. old.

⁴⁶ Radovan Vučković l. m. 142—143. old.

⁴⁷ Marko Ristić: O poeziji Milana Dedinca. Forum, 1964. 12. 852—853. old.

⁴⁸ Gergely Sándorék mozgalmi avantgarde-járól Bori Imre: A szecessziótól a dadáig (nyomdában), című könyvében, valamint az Arcképek a magyar szocialista irodalomból című gyűjtemény tanulmányaiban. Bp. 1967.

⁴⁹ Jovan Hristić: Stanislav Vinaver ili iskušenje ozbiljno. A Književnost između dva rata I. című gyűjteményben. Bg. 1965. Ebben olvashatjuk: „Simbolistička doktrina morala je biti veliko iskušenje za pesnika sa matematičkim i muzičkim obrazovanjem. Ali u Vinaverovo vreme, herojsko doba simbolizma već je bio prošlo i on se iz ezoterične Malarmeove magije Reči, pretopio u estetizam fin-de-siècle larpuhlartista...”. 196. old.

⁵⁰ Vinaver kiáltványának szövegét a Gromobran svemira című kötetéből idéztük. Bg. 1921., mely az Albatrosz-Könyvtár 2. könyveként jelent meg To-



Deák Ferenc fiatal székelyföldi származású grafikus pár évvel ezelőtt lént fel. Legtöbbször a székely népballadák hangján egyfajta népi szürrealizmust szólaltat meg, a művészi közhasználat rutinjától elvált dolgokat, tárgyakat, alakokat gyakran a legmeglepőbb formákban fogalmazza újra. Több kiállítás díjnyerése, különösen illusztrációival ér el sikereket.

dor Manojlović és S. Vinaver szerkesztésében. A fedőlap rajzát Petar Dobrović készítette.

⁵¹ Bori Imre—Körner Éva: Kassák Lajos irodalma és festészete. Bp. 1967. 65. old.

⁵² Vinaver: Gromobran svemira. Bg. 1921. 9. old.

⁵³ Vinaver: uo. 10. old.

⁵⁴ Vinaver: uo. 20—21. old.

⁵⁵ Vinaver: uo. 21. old.

⁵⁶ Vinaver: uo. 38. old.

⁵⁷ Vinaver: uo. 45. old.

⁵⁸ Vinaver: uo. 85. old.

⁵⁹ Slobodan Ž. Marković: Expresszionizmus a jugoszláv irodalomban. Heliikon. 1964. 2—3. 200—201. old.

⁶⁰ Todor Manojlović: Bliže velikom suncu. Zrenjanin, 1968. 179. old. Emlékezésének címe: Iz prvog doba našeg modernizma.

⁶¹ Dušan Vasiljev verscíme határozza ezt meg a legpontosabban: Čovek peva posle rata.

⁶² Miloš Crnjanski: Objašnjenje „Sumatre”. Srpski književni glasnik. Bg. 1921. 4. 266.

⁶³ Vinaver: Gromobran svemira. Bg. 1921. 28. old.

⁶⁴ Miloš Crnjanski: Objašnjenje „Sumatre”. Srpski književni glasnik. Bg. 1921. 268. old.

⁶⁵ Vujičić D. Stojan: Ady és a szerbhorvát frók. Világirodalmi Figyelő. 1958. 2. 133. old.

⁶⁶ Crnjanski: Poezija. Bg. 1966. 203. old.

⁶⁷ Miloš Crnjanski: Eseji. Bg. 1966. 166—167. old.

⁶⁸ Živan Milisavac: Pesnik poraza. Novi Sad, 1952. című könyvében meggyőzően fejtegeti, Dušan Vasiljevre milyen hatást gyakorolt a magyar irodalom, külön Ady, csupán Ady háborús versei karakterének megítélésében téved.

⁶⁹ Mladen Leskovac: Članci i eseji. Novi Sad, 1949. című gyűjteményének Žarko Vasiljevićről szóló tanulmányában. 197—198. old.; valamint Draško Redjep tanulmánya a költőről a Život című szarajevói folyóiratban (1967. 4.).

⁷⁰ Mladen Leskovac: i. m. 195. old.

SZEMLÉR FERENC VERSEI

HEISENBERG

Heisenberg hangját hallottam... Direktben
sugározta a rádió. És minden
szavát érteni lehetett. A torkom el-elszorult:
a világ-rejtély oldója beszélt ott...
Íme, a lángelme!... — gondoltam. — Ha eddig
költők sugalló képzelete tárt föl
vég-titkokat, most ők
fizikából és matematikából
mondanak egy-egy képletet. S a népek
milliói hallgatják, értik
és lelkesednek... És mi, költők,
elhallgathatunk mindörökre.

HADGYAKORLAT

Zúgnak az éjben a tankok.
Dübörögnek szünetlen.
Falak visszhangzanak.
Zsongják, dübörögik a távol
láthatatlan dohogást.
Csikorognak a tárgyak
eresztékei is a lánctalp
vicsorgó hívogatása miatt.
Rezegnek az ablak
gyöngült tányérai a zajra.
Megébred az alvó.
Kitárja redőnyeit. Kipillant
a bársony júliusi sötétbe, ahol
e zajon kívül nincsen egyéb.
Ahol láthatatlan
zúgnak az éjben a tankok.

GYERTYASZENTELO

Álmoktól gémberedetten
 bújok ki barlangomból. Elég volt
 ez a tétlen nyugvás, a hibernáló
 erek lassú verése!... Bizonyára
 kezdődik is már az ébredés
 odakünt!... — Idekünt
 forrongó köd a táj.
 Inognak a fenyők jajongó
 koronái. Fekete szél süvöltöz.
 Dübörögve zajlik az égbolt.
 Visítva zuhannak alá
 nehéz vastárgyak a tépett
 talaj iránt, s szilánkká
 robbantja őket a löltet.
 Vér, íme, vér, íme, vér
 a hómezők hamuszínű homálya.
 Buckák közömbös hullámfelületei
 alatt csont-fogú holtak feszengnek.
 Vissza kellene térni a barlang
 téli álmú meleg ölébe
 az ilyen értelmetlen zavarból.
 Csakhogy immár elég volt
 a nyugvás és a szív lomha verése.
 Hát csak megindulok a vészben,
 mint aki sérthetetlennek véli magát.
 Már-már mintegy halhatatlan is,
 s így tör keresztül a tél közepének
 vakon üvöltő viharain.
 Át a vastárgyak, a véres
 nyomok és merevült halottak
 között néma szigorúsággal
 a készülődő bizonyos tavaszig.

KÉTSÉGBEESETT TÖRTÉNELEM

JOG... IGAZSÁG... HIT... BECSÜLET... Miért
 tanítottak engem ezekre?
 KALOKAGATHIA!... — hiszen ez pusztá hang!
 SUUM CUIQUE TRIBUENDI! — ez is üres
 beszéd... A szavak
 játékszabályaira senki sem ügyel,
 csak én... Miért
 rontottátok el velük az életem?...
 Az erős mindig a gyöngé arcába sújt,
 míg az meg nem adja magát.
 A ravasz addig fondorkodik, amíg
 végtére törbe is ejt.

Békés országokat addig veretnek
 napalmbombával és foszfor
 töltettel és repesz aknával
 és golyós gránátokkal hatalmas
 birodalmak, míg véresen
 terülnek el előttük.

GAZSÁG... CSALÁS... HITSZEGES... ÖKÖLJOG...

[Ezek

a valódi igék. És ti
 ezekre miért nem
 tanítottatok engem soha meg?
 Most én is
 odafekhetem a többi közé nyomorultan.

LAZ

Rekedtes hangomat ki hallja?
 S ha hallaná, rá ki figyel?
 És ha figyelne, ki felelne? ...
 Fullatagon motyogok töredezett
 szavakat — végül talán
 értelmük sincsen. Hiszen ha volna,
 felijedne valaki rájuk —
 vagy mellettük, vagy ellenük,
 de szólana! ... A válasz
 még visszhangként se jó.
 A falak mindenütt puha-párnás
 hallgatásukba fojtják a mondat
 lejtését, a vonzatokat, a kérdő-,
 felkiáltó- és gondolatjeleket.
 Csönd. Csönd. Csönd. Csönd. Csönd.

Egy óriásit
 kellene üvölni. Egy sámsonit.
 Hogy az oszlopok is rogyadozzanak.

SORSOM FÖLÖTT

Sorsom fölött az égbolt óriás.
 A roppant
 égen iszonytató a távol
 és mérhetetlen kék.
 Se kezdet, se vég sehol.
 Lent az élő folyam
 tükrét szelek turkálják. Habosan
 sárga vizek hömpölye folyik délnek.

Mélyébe nem lát a szem,
 bűvár sem kutatja soha.
 Eső hull. Havat hord a felleg.
 Évszakok fordulnak állíthatatlanul.
 Fölkel a nap s lenyugszik.
 Este van. Éj lesz.
 Csillagtalan égboltozat.
 Holdfénytelen nehéz sötétség.
 Kuttyák csaholnak itt,
 őrzáratok bakancsa csattan ott.
 Kódók mögött kódók.
 Zivatar után zivatar.
 Sorsom fölött az óriási égbolt
 peremén vad északi szél fú.

A HARMADIK SÍNPÁR MENTEN

Megszólalt akkor hirtelen a mord
 hangszóró, s morcos mélabúval és unott
 egyhangúsággal eldarálta a
 kénfüstös, kormos, mintegy Pompeji
 szagát idéző levegőbe, hogy
**A HARMADIK SÍNPÁRRA ÖT PERC MÚLVA ÉRKEZIK
 A GYORSÍTOTT SZEMELYVONAT S INDUL TOVÁBB
 VIGYÁZZUNK**
 A VÁGÁNYOK MENTEN, s egy kattánásnyi pont
 újból szabaddá tett minden más állomási zajt.
 De mindez már nem fojthatott el valamely
 megrendülést
 eszméim vagy csak eszmélésem mélyén, hogy ez az a szó,
 ez az unottan eldarált és morcos mélabút hozó
 beszéd az, melyre anyám oktatott.
 S én nem csupán
 értem, de érzem is a vér fehér s vörös
 testeinek egymást hömpölygető sodrában és
 a ribonukleinsav életet diktáló moccanásain
 minden kis édes fordulásait
 és minden sima rezzenéseit,
 mindent, mi benne érthető, érezhető, sőt
 nem is megérthető s meg sem érezhető
 és meg sem magyarázható,
 de mindörökre
 él.

Ó, hát e füst-koromtól sárga táj,
 ez olcsó szén gőzétől fojtott kénszagú vidék
 ez a honom,
 innét se el

nem távozhatom végleg, és ide
kell visszatérnem mindörökké,
s végül is
itt hantolnak el egykor a beton
talpfákon nyugvó hegesztett acél
sínpárok mentén majd, s harang helyett
a hangszóró darálja menetrend szerint
szabott szavát, ahányszor azt
kötelezőnek jelzi a szabályzat.

CSIKÓMOSOLYÚ TULIPÁNSZÁJÚ SZÖRNYEK**UTASI MÁRIA****ÉLEKRE LELTEN**

a hegy teknős vájatában
ájult-mezettelen
mirtuszág szívem

Fekszem csillagok alatt
mellemen egy világ
összedőlt oszlopa

rengeteg omlással
nehéz sírást ver
húsomba az élet

NEMCSAK A SZÉPSÉG

Liliom-forrás csörgedez
Szikla-mélyeden
Homlokod szabályos hóív
Szivárványcsőrű madár

Zenélő bokáért szeretlek
Őz-suta mellem városod
Járásom gyöngyöző sírás
S névtelen árva szél

Ornamentikád hús görög
Bölcsessége átvilágít
Veled mi végleg összeköt
Hit az és szenvedés

ÁRVA SZERETŐK DALA

Vergődő tavaszom
Halotti sorsom
Sötét a gyászom

Úrben a vérem
Ki szeret engem
Göröngybe verten

Ölelj át madaram
Csókkal a tollam
Simítsd az ajkam

Hűvös haranggal
Csituló dallal
Hives alkonyattal

Reggelig szeretlek
Délig vezetlek
Estélig eltemetlek

HIÁNYZOL, RAGYOGÁS

Vipera csillog
sűrű éjben
mosoly mélyed
tej-szó zsong

Kutya nyűszít
lázás gumó
szégyen verdes
jajszó sivit

Mutass kertet
selyem hagyma
emlő-földön
csengő vermet

KORSÓVAL A PARTON

Szomorúsággal rezdülnek
a gyümölcsök
Emlékkal terhes
az ég

Szótlan hamvasság
bolyha
Boldog asszony mell
ring

Deres homályban
mély
Ártatlan csüggedt ág
virít

ÜNNEPEM SZÉPSÉG

Horzsolt ölemben
halál virít
meddő fájdalom
dereng a domb
szelíd hajlata
gyöngy-teje

Nehéz robottal
a szívem alatt
fegyelem és álom
zúdít a kőre
arcom deleje
márvány-gyász

MOSTARI VERSEK**Cs. SIMON ISTVAN****SZOMJAS KÖVEK**

A sas kiélezett karma közt a folyó
megtorlás
és a híd
lába közt a nap
kövek tüzes kényszere
lázadás

Kő, híd
kőhid
íj feszülés
szirt-sóhajú folyó felett
századokból feszülő
századokat sebző
századokat hegesztő
kőhid

Kő
delibáb forraló sziklák
gránátalma zsúfolt hangulatok
lörökkertek nosztalgiája
szenny és dukátok csengésén
merengő közök

Kő
megkövült makacsság
évelő félhomály
kőszírom leplek
félhomályt évelő
kövek

Kő, nap
kősugarú napod
citoplazma apály
kővirág
nyílik ki
vérző lábod nyomán

Kőfészek
kő út
a tejút
a dervis arcél
az arabeszek
a lévhit
a hit
szomjas kövek
csengenek

MOSTAR

Keletre tárult kapuin
záporok ájulását várja
fehér emlőin
túltáplált nappal
elcsábít
mint az asszony
hegy-koszorúját nyakadba akasztja

MOSTAR II.

Szirom-ária
ciklon ujjnyom
túlérett nap

ha a virágzásba belefáradsz
bégek törvénye szerint
törökkertjeid lábát
a folyó megmossa

MEDITERRÁN ÉJ

hatványozott éj
csordultan lorcai
a minaretet
kőfantomok környezik
és az olajfák csöndjét
lélegzetedből kitépik

GRÁNÁTALMA

Hangulat-zsúfoló
a ciklont cibálja
hőpólyás
vörösén vigyorog
a napba
szakadék-szédületet
takaró
sziklák meddő mellét rágja

TE

És sodrásaival ellakart
vízesés-tájad
mikor a mester zenéje
szemedre nyáréjszakát
ületett
(fűpengére, harmatot dagályt
tudatunk alól teregetett
magára maradt a magány)

Részeg mester bizalmával
kitépett idegszövetemre
felvázolom arcképedet
elmúlásod sajtó legyen

AGÓNIA

átvert
mint salétrom
a falat
és bordáid
rács-reteszén
rekviemet komponál a szél

VERSEK

MIODRAG PAVLOVIC

BOGUMIL ÉNEK

A fejemet kérik.

Mindent ami fejet formáz
a réteken halomba hánynak
és éjjel lovakkal tapodják.
Megnyitva a föld aknáit
az ezüst ércet felfejtik
mely prófétafejhez hasonlatos
és a tölgyek ágaira akasztják.
És a felhőket ha emberi alakot mutatnak
csáklyáik lehúzzák és dárdáik megdöfödik.

A fejemet kérik
de nem hallották szavam.
Mint a vipera kígyó méreg nélkül fejében
lapulok a horhosok mélyén
bőröm váltani képtelen.
Ó, dözsölő fejedelmek
kik a sánocról lestek engem
úgy gondoljátok: nem érhet szavam
messzebb tócsa véremnél?
A földhöz állok közel,
s jobban megjegyzi a szót, mint a vér;
ölébe fogom mondani, bodzáktól átölelve
mindazt, amit a szerelemről tudok.

Rövid a ti kardotok
hogy fejét vegye a földnek.

TENGEREN TÚL ELTEMETETT
HARCOS SÍRVERSE

Sírom névtelen és kies
ázsial lejtőn.
Senki szláv szót nem ért
ha farkas alakjában
itt felbukkanok.

Magamhoz szólok.
és ha nem is indultál volna a keresztesekkel
meghaltál volna,
ám velük világot láttál.

Emlékszem a nemesekre messzi szigetekről
zeneszerszámjuk mint ismeretlen gyümölcs csodás
fehér déli szentélyekre
és hosszú szőnyegek tűzére
elnéptelenedett udvarokban,
és selyemgyapjas ebek könnyeire
a holt úrnők mellett.

És fehér csontok szakaszaira az alkonyatban
néztem mint vonulnak át a pusztaságon
nyolchangú kúrtszóra.

Csak a mennyei várost nem láttam
indulván a keresztesekkel,
sem jámbor cselekedetel!
Ti többiek, ne térjetez ez útra,
az én tanúságom elegendő.

Sírom névtelen és kies
ázsiai lejtőn.

A ZARÁNDOK VISSZATÉRTE

Útra keltem az öröktől való városba
szertartás öröme: képekért és zsoltáros könyvekért
és hogy énekeljek a kórusban az arany boltívek alatt.
De a varjág kapuórség alig adott utat,
a Hagia Szófiában nem járulhattam az úrvacsorához
így szomjan róttam az utcákat
(a sok bort most azért iszom)
és bánatos valék:
a koldusoknak sem futotta alamizsnára
ám magam nem valék koldus,
a városban mely hajóktól nyüzsög és felferi a virág
nem volt ismeretségem
Urunkon Istenünkön kívül.

Szalmán háltam a lovak között
túlénekelve szelíd örményeket
s ahogy elmúlt a vasárnap új fiaholddal
üres kézzel tértem meg sietve
vadakban bővelkedő berkeinkbe.
És csak itt az általunk megnevezett hegyen
epekedtem az aranyormú város öble után;
reggelre kelve a páráságban felsejlik előttem

fénye amint távoli földeket egybefog
és tudom, már vénülve, míg irhabundámban ülök
hogy a régmúlt pillanatban, elhagyatottan s szegényen
amikor a világ városában jártam
minden szépséghez legközelebb valék.

A FEJEDELEM LAKOMÁJA

A halak hatalmasak az asztalon
pikkelyükön mezők s tisztások
és vörös szemükben tavak —,
hát így festene a mi országunk
kérdik a vitézek az utolsó lakomán
mikor érintetlen maradnak előttük a halak
és az ő nyelvüket többé ki sem beszéli.

Apró a hősök keze mint a lánykéz
az asztal alatt valamennyien megérik
sírjuk egyenetlen peremét
és a halálmadarak szárnya verését.
Sarkig kidagadva a fejedelem szeme
s az elnémult világban fénysugárt keres
amelynek égi hídon
vagy tengerszint alatt ladikon
érkeznie kellene mielőtt holnap
megkezdődik az ütközet.

A hegedősök még messze
forráskó alatt a hegyekben
s mire ideérnek
a fejedelem képe-mása
koromként a falra rakódik.

A pincékben a sereg lerészegedett
tulajdon vére árvától
a csata már tegnap eldőlt
és csak egy kőszív emelkedik
magasba az alvó kezeikről.

REGGELI FELJEGYZÉS

Virrad.

Nem mondom meg ki vagyok.
(Suttogva: grammatikus)
vízért indulok.

Hosszú éji órákat
átolvastam a mécsvilágnál.

A vödöröt a sárgálló folyóba meritem.
Felettem az őr figyel
felrebbennek-e a tündérek.
A városkapuba a szél állt
e napra a hírek tekercsével.

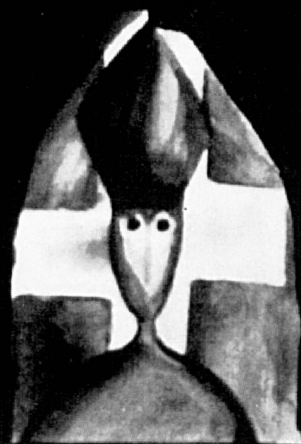
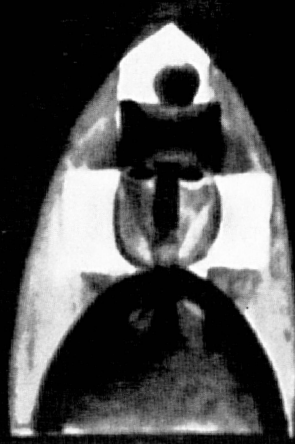
A nyitott ablakon át látom
alszik az uraság keze a markolaton.

És a teste is kard mondom
s felvetem szemem.

Odafenn fehérlik az ágy
amelyben isten aludt.

Egy kéz ereszkedik fejemre.
Virrad.
Rendbe kell tennem az ágyat.
Örülök nagyon.

Brasnyó István fordításai



BÚJÓCSKA

VIDOSAVSTEVANOVIĆ

*Tisztelt anyámnak kétszer megözvegyült Korac-Ganović Boginjának
Belgrád Pidžurov Straško néphős u. 23. Kragujevac 1963. szeptember
1 délután fél kettő.*

Szeretett anyácskám bocsásd meg boldogtalan Menka lányodnak, hogy sora felől mindeddig nem értesített. Menka hallgatásának ezer súlyos és kismillió apró oka volt többek között moniliázisom kiújulása és 1 szerencsétlen abortusz és az itteni háromhónapos aszály és szomjúság. *A nőstények azért vannak a világon hogy felfúvódjanak én pedig azért hogy hasatokból kiszedjem az aranyos kisgyerekeket* mondotta Trpković Rumena kontár bába és unokádat piszkos vízzel és véres vattával teli csöbörbe dobta. Hazafelé menet lábamon végigfolyt és új ruhámon hátul átütött a vér mint amikor a košutnjaki bozótban először voltam Tanasijeval. *Nem akarom te drága édes kedves* kérleltem de Tanasije akarta és később már én is akartam másokkal. Az a dolog amiért én és az a félemler Slavuj férjem a kilenc harmincötös vonattal még májusban Kragujevacra utaztunk azaz

szerencsétlen eltűnt fiad és féltestvérem Ganović Istok keresése sajnos holtpontra jutott. Ezért a vak Sorsot és a Véletlent és a Balsorsot okold amelyek Uramisten örökös kísérőink. Menka lányodat ne hibáztasd. Szeretett anyácskám mindent megtettem amire csak kevés női és emberi erőmből tellett

valamivel több mint három hónap alatt pontosan négyszer változtattam lakást három napig babon éltem és nyomorban tüvel-cérnával foltoztam harisnyámat.

amikor erőm fogytán volt sokféle szeretőt tartottam de szívem mélyén megőriztem egyetlen Istokom iránti hűségemet gyöngéd érzelmeimet és szeretetemet.

jobbra-balra kérdezősködésemmel még akkor sem hagytam fel amikor mindannyian rámrontottak céljuk az volt hogy minél előbb leteperjenek pedig már teljesen fehérenemű nélkül maradtam.

jósnőkhöz és javasasszonyokhoz jártam főleg mečkovcei Nikolijához komaricai Bubalo Marához és lankás dračabeli Sajához. hirdettem az egyetlen helyi újságban a Világosságban ez a lap rosszabb már nem is lehet ötven tízes egy apróhirdetés:

Kerestetik Istokom jelentkezz a hirdelőosztályon Menka húgod a kanárik jól vannak egészségcsek. A gondok egészen elemész-tettek bennünket. Jelige Várakozás.

mindebben a kettőtök iránti szeretetem meleg anyai ölelésedbe való vágyakozásom Istok minden gonoszságtól megóvó férfias erejének kívánása ösztönöztek. Jól tudod Slavuj erejében nem bízhatni ezt nyíl vánvalóvá teszi a mellbaja. *Hozzá kell menned mással meg ne törődj* mondotta Istok akkor télen amikor az idétlen toprongyos ágrólsza-kadtat hazahozta. *Asszonyom szeretőm és anyám leszel* mondotta Sla-vuj miután felépült és éjszakánként gatyá nélkül járt ágyamba. Így történt hogy január 13-án azon a csúf havas napon Voždovac községben nyakamra vettem a házasság igáját és azóta az Anovlar tabletták mel-lett házassági levelemet is táskámban hordom. *Két férjet temettem el mindkettő közönséges disznó volt* mondtad az esküvő után amikor együtt ebédeltünk a meghívottakkal. Istok földi létezésébe vetett hitem minden balsiker és csapás ellenére is rendíthetetlen maradt és ra-gyogó mint az Esthajnalcsillag. *Az olyanok mint ő nem halnak hir-telen halált* zokogtad egy éjjel. Mint ahogy reménykedem a kettőnk boldogságában úgy bízom abban is hogy most váratlanul olyan nyo-mokra bukkantam amelyek Isten segítségével az ő férfias ölelésébe vezetnek. Csak ennyit árulok el *Vardar u. 32 második emelet balra nyolcas ajtó du. fél háromkor hallgatás és csend.* Anyai szívedet nem akarom szomorítani fecsegésemmel. *Az anyának még a levegő is fáj-dalmat okoz amit gyerekei belélegeznek* mondtad amikor abban a februári havas esőben Istoknak nyoma veszett. Amit akkor mondtál megértettem amikor az oldalszoba kemény asztalán Rumena elvette a magzatomat a nap meg veszettül égette az udvart. Míg hazafelé ván-szorogtam még mindig perzselt és a bal lábamon lecsorgott a vérem a deszkapalánk tövében megkötözött fekete macskát vonszoltak a gye-rekek. Az alábbi mendemondák nyomán kutattam

Cedomira szomszédasszony mesélte hogy Istok állítólag a kra-gujevaci autógyárban dolgozik mint az autóalkatrészek megbec-sült szakembere és mint kereskedelmi szakértő

Metodije bácsi állította hogy csibész fiai név szerint Mileta és Petar látták Istokot Topola városka szüreti multságán a bor-mérők sátrában ahol csevapot is sütöttek

a Lótusz bár táncosnője Musavera mondta hogy a kragujevaci Zlatibor kávéházban egy Istokhoz hasonló férfi a térdét csókolta és iszonyú méretű nemi szervét mutogatta

Dragorad mozdonyvezető mesélte hogy a kragujevaci vasútállo-máson egy vállas alak éppen olyan mint Istok mindennap be-várja az északi és a déli vonatokat és fehér zsebkendőjét lobog-tatja utánuk

aztán a feladó címe nélküli levelezőlapok pecsétjei

Jól vagyok amit nektek is szívből kívánok üdv. Istok kelt Ran-kovičevón február 27-én a kép az új szállóról készült háttérben vityillók

Menka Slavujnak üzenem hogy beverem az orrát ha bántalmazni

mer téged Szerető fivéred kelt Stalacon március 5-én szív és lánc alakú kávéfolt díszíti

Mama ne aggódj miattam Úgy cselekszem ahogyan kell mert ez van megírva a Sors könyvében. Vigyázz a kanárikra. Mindkét orcádat csókolja fiad Istok kelt Lapovón március 12-én.

Imádkozzatok érettem. A ti szerencsétlentek Ez és Ez. G. Mila-novac március 19-én egy szakállas emlékművével és miegymással amit a rosszul sikerült fényképről homályosan látni

a pecsétek helységnevei Kragujevacot körülvevő városokat jelölnek így, fedeztem fel Istok életének központját. *Ott fogok élni ahol megbecsülnek és ahol az istenek istene leszek* mondotta Istok amikor egy éjjel ittasan tért haza a Lótusz bárból a már említett Musaverától aki őt bálványozta. *Jobb a falu legelső tolvajának mint a város második rabjának* mondotta mikor meglátogattuk a Központi Fogdában. Ez okból gyűlölöm a törvényt és a bírakat de különösen a hekusokat. A titkos vonzóerő-áramlások a szerelem vonzása a rejtett vágyhullámok aztán útbaigazítottak itt valahol itt éli érdekes csodás rendkívüli hőstettekben gazdag gyönyörű napsugaras életét

— GANOVIĆ ISTOK A NAGY EMBERBARÁT —
Boginja fia Menka fivére

Így kerültem Kragujevac városába. Ez egy ma már kihalt madár amely sárkányokkal szörnyekkel gonosz tündérekkel és boszorkányokkal együtt élők és holtak szemét vájkálta. *A férj köteles asszonya hozzátartozóiról gondoskodni* mondtam májusban Slavujnak és hol miniat kartonkofferodba csomagoltam. Vagyis három ruhát két kombinét kevés alsóneműt két pár cipőt Istok képeslapjait iskolai és nyaralási fényképeit és az esküvőmön készült felvételeket. Felültünk a 9 óra 35-kor induló reggeli vonatra és déltájban megérkeztünk. *Útra csak szívünket és fogkefénket vigyük* mondotta Slavuj amikor vásártéri csavargászásra indult. *Es betegségünket és félelmünket tette hozzá és vért köpött. Már kánikula volt és aszály és szájunk kérgesre száradt. Isteni bátyám közellétét megérezvén izgatott lettem Slavuj meg dörögő és ügyefogyott és erőtlen és gyáva. Itt mindenki halotthoz és gyilkoshoz hasonló* mondotta mikor a kofferral végigcamnogtunk az utcákon és a kőhídon. Sok kormos kovácsműhelyt büdös vargaműhelyt és undorító burekesboltot láttunk. Néhány részeg pofa kukucskált a Lepenica partján épült piszkos kocsmákból. *Le a vörösbegekkel éljen a király* ordította a trafik előtt egy vén falábú hájas toprongyos övén mézáraskés volt. Az éjszakát valahogyan átaludtuk a Dubrovnik hotel 31 számú szobájának egyetlen keskeny ágyán egyszál pokróc alatt de előbb meg kellett mutatnunk a házasságlevelünket. *A hölgy nem látszik éppen feleségnek az úr még kevésbé férjnek* sügta fülembe a pocakos portás és a hitvány Slavuj felé kacsintott. *A bátyám testálta rám* feleltem én. Azon az estén a Šumadija táncsoport és a Pionír népekesek szerepeltek a moziteremben. *A hatalmat és a rendőrséget a nemi bajnál is jobban gyűlölöm* mondotta kopaszra nyírt Istok

a Központi Fogda előtt. Sohase fogok e gyűlölet okai után kutatni mert ő mindent tud a fejesekről

hogy állami pénzen veszik külföldi kocsijukat és villákat építenek a tengerparton és gyerekeiket Franciában iskoláztatják míg mások hascsikaró kukoricakenyéren élnek és feneküket fülükkel foltozzák

hogy serves vénemberek a vásárokon elcsábítják a szegény kislányokat bundát és garzonlakást vesznek nekik még a manikűröst is fizetik mások meg körműket rágva mérgükben elfogynak mint a hold

hogy van pénz hegytetőn száradó úszómedencére de nincs a kórházak számára ezért egy ágyban két haldokló agonizál és egy nedves szobában tíz szerencsétlen szorong

hogy minden évben tíz dinárral drágább a kenyér és a villamosjegy úgyszintén de a munkások fizetésüknek csak egynolcadát kapják a munkanélküliek meg malmozhatnak ujjakkal

és még sok mindent amit az A. R. miatt nem merek levélben említeni. Ezért messze elkerültem a rendőrségi hivatalt és a szolgálatos rendőröket. És mert Istok utálja a szagokat és a színészkedést a virágüzletekbe és a színházakba még csak be sem kukkantottam. *Minden művész féleszü cafat* mondotta Istok amikor hazajött Zmajkótól a tivornyából. Anyácskám itt lapozz az 5. oldalra és olvasd a széljegyzetet

Többé nem törődöm Slavujjal. Még a hotelban összeszedett valami gyomorbaajt. Csúnya hasmarsot kapott mert állítólag megártott neki a kragujevaci fertőzött víz. Véleményem szerint akarathányban szenved ezért megtagadtam házastársi kötelességem teljesítését. Nemsokára kizavartam az ágyból és Mujo portás segítségével sikerült neki munkát találnom a Dubrovnik-szálló konyháján e hotelban a fél város megfordul itt szállnak meg az ügynökök és a labdarúgók és a kisebb zenekarok. Költözéskor mégis a kínok kínját éltem át miatta. Gyűlölöm az olyan férfit akinek még a saját micsodája sem képes feléledni. Nem is írja az hanem üres filozófia.

eztán magad találj meg a mellékelt jegyzeteket. Azzal a biztos tudattal hogy Istok élete és jelenléte minden szoknyát vagy pantallót viselő senkiházi kitörölhetetlen nyomot hagy mindenfelé kérdezősködni. *Az olyan isten háta mögötti vidéken még azt is tudják ki mikor szelent* mondottak amikor az ablakokból figyelő szájtátók szeme láttára elbúcsúztunk egymástól a kapuban. *Kérdezd az újság- és sorsjegyárusokat kérdezd a pincéereket és a kereskedőket kérdezd a piaci burekárusokat kérdezd a hordárokat a koldusokat és a vécsásszonyokat* mondtad és jobb szemed csücskéből törölgetted a könnyet. Mindenütt kérdezősködtem. *A magunk szevedésén kívül mit sem tudunk* válaszolták az ostobák. *Metodije bácsi fiai Musavera és Dragorud mozdonyvezető mégsem olyan tökkelütöttek mint Čedomira szomszéd-asszony* gondoltam és folytattam a kérdezősködni. *Ha Istok nincs akkor a házak kocsmák kutak az utcák és Slavuj sem léteznek* gondoltam és folytattam a kérdezősködni. Tudomásomra jutottak a következő tények

a külvárosi lebuajokban időnként megjelenik egy szépfüü és dor-bézolás közben rengeteg pénzt elver a telhetetlen énekesnőkre italt fizet a korhelyeknek és a Pirotehna dologtalan tűzoltóinak Julia pincérmő lakásán egy fiatal hamiskártyás Coja Majától Duh Živkától és Muzsika Jóskától pókeren csekély félmillió dinárt nyert és ráadásul Duh Živka feleségét egy éjszakára. Ötbankos Rujka és Jócomb Maridzsa bordélyában egy csődör esti feltizenegy és hajnali négy közt tíz kurvával is

a gimnazista és más középiskolás csajok egyszeriben teherbe estek a kápolnában gyertya- és mécsfénynél misemondó ruhák társaságában tömjénfüstben bujálkodtak

mindez Istok erejéről ügyességéről képzeletéről és leleményességéről árulkodik. *Sötétben kapkodsز még majd daliát fogsz* mondotta a tőkfilkő Slavuj és megpróbált legurulni a hotel lépcsőin. Egy kis sírással és néhány pofonnal kényszerítettem hogy néhány hét után mindig újabb kiadó szobát keressünk és a város másik felébe költözzünk. *Biztosan egyedül él márpedig a magányosok mindig hagynak maguk után valami nyomot* mondottad búcsúzáskor a kapuban. Akkor Slavujjal majdnem lekéstük a 9 óra 35-ös vonatot. *Megtalálom még ha a föld vagy az ég vagy a börtön vagy a sír nyelte is* fogadtam meg neked. Ittlétünk harmadik napja után szaharai hőségben szárazságban perzselő nap alatt így telt-múlt az idő. Másnap este a Kragujevac moziban megnéztük a *Tavaly történt a fürdőhelyen* című filmet a jegyeket megőriztem földszint bal oldal 22 sor 9 és 11 szék félnyolcas előadás. Még csak Istokéhoz hasonló arcot sem láttam. *Az emberi fejek nem-sokára olyanok lesznek mint a véceajtók nullái* mondotta Istok amikor hazajött a sportpályáról és kezet mosott.

Először Manasijević Manasije roskadozó házába költöztünk más-képpen Fikus Manenak hívták a királyi hadsereg nyugalmazott kapi-tánya volt. A ház a Palilulán van a Ciganmala temető és a konzervgyár közvetlen szomszédságában kétemeletes és földszintjén a frontszervezet székel az egyesületi tévékészülékkel. *Szó se lehet húsznál kevesebből még akkor se ha levegőből vagytok* mondotta Fikus Mane amikor egy-szál gatyában fogadott bennünket annak is kioldódzott a madzaga. *Nem a szép szemetekért hanem pénzért adom ki a szobát* mondotta Fikus Mane és megvakarta szőrös mellét. A szobánkban vízcsap és mosdó is volt hát váladékom szaga alig érződött. *A szerelmi érzék szag-lásérzék* mondotta Istok amikor hazajött Musaverától. A piszok Sla-vujnak csak három hét után volt annyi ereje hogy vérhányással páro-sult influenzájából felkeljen. Fikus Mane éjjelenként az ajtónkhoz lopakodott és lihegve lesett be a kulcslyukon. *Biztosan a fentiek meg-bizásából figyel bennünket* mondotta Slavuj és ismét hasmenést ka-pott. A földszinti tévékészülék előtt ügyelgő külvárosi senkiházi-k a szoknyám alá bámultak és tekintetükkel vetkőztettek. *Nők nők ti minden rossz okozói* nyögte Fikus Mane az ajtónál és fejét a falba verdeste. A szomszéd öregasszonyoktól aggszüzekről háрпиáktól plety-kafészekről lotyóktól csak a következőket tudtam meg

okos ember nem marad Kragujevacon a krokodilusok majmok skorpiók és más siserahad közt csak a nyomorékok és a halálra-

ítéltek tengődnék akit ide hoz a szél az első betegségek úgymint a cukorbetegség és a sárgaság kiheverése után azonnal kerekelt old és azután úgy elkerüli Kragujevacot mint az eső a fiatal csélcsepok már haza se térnek amióta Németországban híre kelt egyes lovaglásoknak és azt tartják róluk hogy férfiaságuk az agyuk rovására növekedik a kragujevac asszonyok csak egy megelőzési módot ismernek az pedig a Vedd Ki Gyorsan és Rumena emiatt remekül keres mert naponta legalább két vödört megtölt

és hogy nemsokára még egy kocsmá nyílik a Munkásbrigád utca és a Ceri út sarkán a háború előtti Hat Jegenye helyén. *Lányom itt mindenki család szélhámos és tolvaj úgy vigyázz hát hogy kivel fekszel le* mondotta Kinka a 17. Rohambrigád utcából amikor nála kávéztam és valóban nagyon megválogattam a partnereimet.

Nagyon fontos. Kinkát éjszakánként egy festményi szép belgrádi látogatta aki nem félt Kinka anyósától és a vasúti kalauz férjétől de még az árgus szomszédoktól sem ijedt meg. Kamenkónak mutatkozott be de Kamának becézik és van egy Menka nővére aki az ő édes szíve szemefénye. A piacon Kutula felügyelővel látták sürgőldni paradicsomot vásárolt fel a pirotiaktól. Jobb orcáján szemölcs volt és erre felé azt híresztelték hogy letűnt filmcsillag aki ebben az általános nyomorban kénytelen volt szakmát változtatni. Különböztetett rajta hogy nagy tettekre született.

Minden nőnél kérdezősködtem felőle. A következő polgárokhoz utasítottak

Gruzanin Milanhoz aki ablak és ülés nélküli Plimouthjával megjelent a Palilulán és egymás után megkérte a hozományjal rendelkező eladó lányokat köztük Perčinović Zivoslav lányát is a félközépsúlycsoportú Komatin bokszolóhoz a híres jómadárhoz és nokautmesterhez aki tíz nappal ezelőtt Vitanovac falunál a jéghideg Ibarba fulladt mert bezabált görögdinnyéből tudjistenhonnanjött Cigovac harmonikással aki Dalappe harmonikáját a már említett Perčinović Zivoslavlól kétszáz ezer dinárért plusz egy ócska Bagat varrógépért vette egy Marković S. Dojčin nevű homokos piperkőchöz akit kisfiúk elcsábításáért Roija Tomával és Grobljanac Dikával együtt nemrég bedutyiztak

és még két hamis tanúhoz akiknek becsületes nevük sem volt Mula és Dulena szólították egymást. Fikus Mane egyébként naphosszat az utcát kémlelte ablakából gyerekekre járókelőkre koldusokra kiabált. *Rongyos semmirekellők itt lopjátok a napot amott meg tönkremenek az országutaink* visította és rohadt uborkával csirkecsonttal és a Rendőrhírnök salátás füzetével hajigálta őket. *Hiányzik egy deszka a fejéből ha nem az egész bútorzat* suttogta Slavuj és fülébe vattát dugott. *Minden naplopót a testvéri Bolgáriába kellene száműzni had ültessenek rőzsát és káposztát* mondotta Fikus Slavujnak pálinkázás közben mikor már a sarki boltból hozott harmadik üveget ürítették és paradicsomot zabáltak. Kinka jelenlegi férje alaposan a fenekére vágott egy székkel de Fikus Maneban sem a németek sem a partizánok

sem a vérhaj nem tehettek kárt. *Az ágyban mindent elmondok Istok öcsikéről és a földkerekség minden öcsijéről* mondotta gatyátlan Mane a tornácon ahol százlábúkra pókokra és legyekre vadászott. *Tulajdonképpen a sógorom ő Jagurida a háromszoros örökös* mondotta és pálinka- dohány- szenny- és izzadtságbüdösen rámrontott. *Ausztráliába szökött a csetnikekkel ott most nyulakat kengurúkat meg emberevőket* tenyészt a Lincoln és Comp. *amerikai cirkusznak* tette hozzá a padlóról miután elrúgtam magamtól. *A házamat és a véretem is neked adom a pici alsóneműdért* nyöszörgött kintről amíg a klozeton ültem. Anyácskám az emberek poloskák és fülbemászók.

Istenem add hogy megtaláljam Istokomat és minden vasárnap ötvenbankós gyertyát gyújtok a Sz. Márk templomban kizárólag szent dolgokra gondolok és halálom előtt apácának megyek brdóbeli Marina leszek és idővel felszentelnek és angyallá válok. Ha nem adod meg a kommunizmusnól is jobban foglak gyűlölni.

Másodszor Fikus Manenak húszezret fizettünk a szobáért plusz százhetvenöt tizedet a villanyért vizért és a szemétkihordásért. *Az ember ügyis csak azért van hogy piszkot és büzt terjesszen* mondotta Mane a tornácon és megkísérelte felemelni a szoknyámat. A koffercipelésért százötven din. készpénzt és fél üveg pálinkát fizettünk az albánnak. *Sohasem lesz saját virágoskertünk és házikónk* jegyezte meg Slavuj és köhögésroham közben a padlóra vetette magát. A központban a Foto és az Argus fényképészüzletek előtt négy lakodalmat és egy fekete autós temetést láttunk. *Házikót akarok mielőtt még meghalok* picsogott Slavuj a menet előtt és a járdára akart térdelni. Fél tizenegy körül járt az idő és a Dubrovník-szállóval szembeni parkban egy rongyos gúnyájú anyóka hányt Marijana klozetosasszony kitudta fejét a föld alatti nyilvános vécéből. *Miért is süt a nap ha ügyis mindannyian meghalunk* óbégatott Slavuj amíg én az albán tönkrepörkösödött bokáját néztem. Átvágtunk a vasútállomás melletti Poljaković Fivérek tέρre a két ikertestvérhez akik különben kalauznók voltak az Ilina Voda és Stanov közti új buszjáraton. *A Zelenika nővérek meg akarják dönteni a kefélesi világrekordot* dűnyögte Slavuj harmadnap és tizenhárom jelzészvonatra hívta fel a figyelmemet

ha nem számítjuk azokat akik éjjel jöttek és a pénzteleneket vagy akik koitusz nélkül maradtak negyednap már tizenheten voltak a hatodik napon összesen harminchárom ideiglenes vendégük volt de négy állandó és potyaleső is akik csak enni és inget váltani távoztak

a nyolcadik napon mélyen elgondolkodtam a természet törvényéről amely szerint a nő annyi férfit foghat amennyire csak idejéből futja

tíznap magányos élet után csatlakoztam a Zelenika nővérekhez és hol délelőtt hol este a második váltás után vagy az új legénylakások mögött én is vendégeket fogadtam

és Slavuj sokat ült hűvösön mert ismét önemészto iszakosságra adta fejét és a kocsmákban alaposan ellátták a bajját. *Soha semmiben se gátold magad majd megteszi azt veled a koporsó* mondottad amikor utoljára megcsókoltál a kapuban. *A rendkívüli emberek nem tartják*

be a birkáknak és fajankóknak előirt rendszabályokat mondotta Istok amikor először ítélték el Musavera elcsábításaért aki akkor közönséges kis szuka volt a Moszkva kávéházban. *Az öcséá három évig és három hónapig szopott azért olyan bölcs és erős* mondtad amikor Istoknak nyoma veszett abban a locspocsban. Tudom a háború alatt éppen olyan nehéz volt tejhez jutni mint most lakáshoz. Rövid időn belül szép számban látogattak a vendégek és két új ruhát is vettem magamnak az egyik babos selyem a másik ibolyakék. *Megölöm magamat ha tovább kurválkodszt fenyegetőzött Slavuj a harcosok napján* de megint nem tartotta be ígérését. Istok sorsáért ne aggódj mert a következőre hívom fel figyelmedet *Vardar utca 32 második emelet balra nyolcas ajtó délután fél háromkor hallgatás és csend.* Trpković Rumena kimetszette a hasamból a magzatot és unokádat piszkos vízzel és véres vattával teli csöbörbe dobta. *Mi ketten eddig hál'istennek negyvenkettővel* újságotlák a Zelenika nővérek és bal lábamról lemosták a vért. Három napig ágyban fekvé hallgattam a szobájukból kiszűrődő hangokat. *Leikem emeld fel a lábadat mert a herémet feldörzsölte a pokróc* panaszkodott az egyik. *Én vagyok a római pápa ha ez nem egy közönséges malaclópó* kesergett a másik és ez így ment napestig. *Akinek nem tetszik tessék átfáradni a konkurrenshez* felelték kórusban a szorgalmas nővérek és feltettek egy rock-lemezt. 13 ezret fizettünk nekik plusz a villany és víz felét azonkívül az én kávémat itták

Istenem Istenem mikor ölelhetem már karjaimba Istokot örök megemlékezésül mikor ajándékozhatom meg háromszögünkkel. Én Istenem néha úgy olvadozok a gyönyörűségtől mint vaj a forró tűzhelyplatnin. Azt kívánom hogy ismét piros arcú pufók kisedjen legyen és dajkálhassam. Gyűlölöm a világot mert az elszállt idő sohase tér vissza nem úgy mint a gramofonlemez és mert minden nyomtalanul eltűnik akár a ház elől a fuvarosok.

és így teltek-múltak forró napjaink. És a te özvegyi tapasztalatod tanításaid és minden ágybéli ügyességem ellenére drága anyácskám az alábbi ósrégi igazságokon kívül semmi lényegesebbet sem tudtam meg minden főrfi egyformán viselkedik ha meg akar kapni mert mindannyian alakoskodók mézesmázások és füt-fát ígérnek de leginkább házasságot vénségig és sötét siring tartó örök hűséget az Anovlar a legjobb óvszer csak rendszeresen kell szedni mert aki csak egy este is elmulasztja bevenni azonnal megtermékenyül és áldott állapotba jut mint ahogy velem is történt az ékszerész és az órás közt

majdnem igaz amit a négerekről beszélnek mert néhányan gyakorlaton voltak a Lepenica melletti autógyárban és nem tudták kit válasszanak engem a Zelenika nővéreket vagy Lolát a fékezőt kivétel nélkül minden férfi állítja hogy ismeri Istokot van aki látásból van aki hallomásból vagy személyesen a Jula pincérnő lakásán mindennapos kártyacsatákról vagy az újságból

de ezt legszavahihetőbben egy Kreslo Miladin nevű sofőr bizonygatta aki a Gall-féle lánc- és golyócsapágy-árusító Kljajić Filip vállalatnál dolgozott. *Anyám sírjára és elsőszülött fiamra Bobanra esküszöm hogy*

akit te keresel nem más mint Trijković Trile mérnök mondotta Miladin amikor a Zelenika nővérektől hozzám költözött mert ha alsóruhát váltottak és frizurát változtattak nem tudta egymástól megkülönböztetni őket. Többször vittem hivatalos útra azaz Ótbankós Rujka és Jocomb Maridza bordélyába míg a gyár temérdek pénzével olajra nem lépett mondotta Miladin miközben franciázással kínozott a hőségben. Akkor Slavuj báránymilót kapott az irigységtől és gonoszságtól

Fontosabb adatokhoz mindeddig nem jutottam. Kreslo szerint Trijković mérnöknek volt egy érme valami Menka képevel és barna hajjűrtjével. Különböztetve elpanaszolta hogy a városban két szív epekedik utána mindkettő ellen szörnyű nagyot vétett és bünei úgy kikezdték máját mint a pálinka. Haját minden reggel brillantinnal ápolta és erős szakállát naponta kétszer kellett borotváltnia. Meggyőződése volt hogy a lopás a társadalmi álegyenlőség kipótlásának természetes formája. Megmulattam Kreslónak az apám és Slavuj fényképét mire égre-földre esküdözött hogy mindkettő az álcázott Trile-Istokról készült. Amint látod a hazug emberi természet semmi jót sem szül. A hatalom lendő birtokosainak valami újabbat kell majd kigondolniuk ha mást nem hát az igazságot.

és tűzött a nap és a városban elfogyott az ivó- és mosdóvíz. Az állomás melletti fűszerboltból hozott ásványvizeit Slavuj gyomorrontást kapott. *A halálom a te fekete lelkeden fog száradni* mondotta és azért se halt meg. *Ma már mindenki szajha akar lenni* mondták vendégeiknek a Zelenika nővérek a szomszéd szobában ezzel rám és népszerűségemre céloztak. *Tönkrement mit sem ér már a mi mesterségünk* panaszolták a harmadik váltás munkásainak és az ajtóra szegeztek egy cédulát, amelyen az állt hogy veszélyes gombás betegségem van. Bosszúból elhíreszteltem hogy rohadt a petefészkek. Potyogott a mennyezet és reggelenként a pének esti kötművesekre hasonlítottunk. *Hord el magad különben palkánymerget szórunk az ételedbe* fenyegetőztek a Zelenika nővérek egy névtelen levélben. Drága anyácskám csakhamar felhagytam ezzel a kevés pénzt kevés hírnevet kevés örömet hozó de annál kimerítőbb foglalkozással. *Örökké emlékezni fogok a jóságokra amely a könyökömön jött ki* mondtam Zelenikáéknak amikor búcsút vettem tőlük a Jovan Dutovac-Pera nyomda melletti kávéházban. Poste restante csak egy cédula érkezett az alábbi szöveggel

Kedves menka tudatom veled hogy Szeretlek mert veszélyes ringyó vagy aki cigizik is Eladtam 250 köb. Jawa motoromat a pénz rád vár (majd megládd mennyi) Batlija Tadija sorsjegyárusnál a második kőhidnál. Megöljük a férjedet mint egy közönséges tetűt vagy sörkét és az anyakönyvvezető elé állunk hogy örök lánccal fűzze össze a kezünket és a szívünket Várom a Dubrovnikban (a kávéházban!) piros virág lesz a kabátkihajtómon A te Ismeretlen Imádó Pičeta L.

meg a leveled kelt ez év június 22-én melyben tudatod velem hogy Metodije bácsi fia Mileta és Petar nyomtalanul eltűntek. Grozdinc Z. vel és Robija M-el három éjszakát is átvirrasztottam a vasúti restiben de nem akadtam Istok nyomára. *Egyetlen ilyen nevű ürgét sem szoi-*

gálnék ki mondotta Djinda pincér és kidobott egy télikabátos részeg hordárt. *Gyűlölöm az oroszokat megrögzött nyugatbarát vagyok* tette hozzá és megcsipkedte a faromat miközben Robija M. elcsórt egy üveg konyakot. *Nem kerültünk közelebb Istokhoz de én igen a sírhoz* mondotta a balfasz Slavuj és fiatalságom és szépségem iránti gyűlöletében egészen megsoványodott. A természet izléstelen tréfája volt életet adni egy ilyen féregnek.

Harmadszor megint negyven szarajevói Zetát szívek naponta és ríktó rízst használok. *A nők azért festik magukat hogy bennünket át-ejtsenek* mondotta Istok amikor Musavera először ment férjhez a görbe lábú algériaihoz és a tengerre utaztak nászútra. Csütörtökön esti szűr-kületkor a Kragujevac mozinál a Central bolt közelében a sarkon megláttak a vagányok füttykoncertba kezdtek és leszólították. *Elrakhadjuk-e az uradat Menka nagysád* vigyorogtak rám a szűk nadrágos fityfirittyek néhányan kukorékoltak és nyerítettek. *A becsületesemről van szó majd megmutatom én nektek* mondotta a hatökör rohadék Slavuj és megpróbált leesni Prelović Svetozar fiákeréről. Zekan a gebe már olyan vén, hogy a hátsója szinte döglött de az eleje még kocog. Mindenki elhagyott bennünket csak a házak és a fák nem.

Bármit csinálhatsz ölhetsz gyilkolhatsz de rendőrséget ne lássak mondotta az új háziasszony a már említett Trpković Rumena. A férje varga volt a háború előtt és szélütésben halt meg T. Užicén az Allambiztonsági Hatóság biféjében amikor a füle hallatára emlegették a szabadságot. *Csaljál és másokat is hagyjál csalni* mondotta Rumena amikor megmutatta a szobácskát azaz nyári konyhát amely az udvaron a faklozett mellett épült ez utóbbi ajtajára két vörös nullát festettek. Az ablak előtti eperfán gubbasztva aludta át az éjszakát Rumena baromfija vagyis három pulyka tíz leghorn tyúk és egy kakas

a 61. napon itt napfogyatkozás volt és kishiján kttört az örület. A kéményeket felete szörnyek ugrálták körül grimaszoltak és államellenes jelszavakat kiabáltak. Egy fiú felmászott a diófára és nem akart lejönni bunkósbottal verték le. Azt mesélik hogy a hekusok jámborak voltak mint a bárányok és csokoládét osztogattak a gyerekeknek és az asszonyoknak. Anyácskám sohase láttam még ennyi gazdátlan jószágot. Ki mondja hogy Kragujevacon nincsenek szellemek amikor minden éjjel sikongás és énekszó hallatszik a kápolnából. Ostoja aki a Vársártérnél lakik aszrszódát ivott hajdanában és most egy gomb segítségével beszél. Az itteni vakok rádióállomást létesítettek.

és Rumena szombatosai esténként összejönnek a szomszéd szobában és Jézusszive tiszteletére zsoltárokat énekelnek. Mindenféle aljanépből álló csoport ez valóságos kotyvalék. *A Világvége és a Végitélet a régi naptár szerint hetvenhétben hetedik hó hetedik napján este hétkor lesz egy enyhébb földrengés után* mondotta Kokarda Simka előénekes és felszólított bennünket szenteljük életünket az állatok ápolásának. *A jövő igazságát babból kávézacsból és néha a madarak röptéből lehet kiolvasni* mondja Rumena közben magzatelhajtással és kiskorú lányok kerítésével foglalkozik. Isten segítségével rövid idő alatt befészkeltem magam Rumena házába hogy kitanuljam a kerítés mesterségét és se-

gédkezzem az angyalcsinálásban ami igencsak a kezemre állt. Istok keresése közben megismertem

a szombatos vénasszonyokat akik a környező falvakban imakönyvet szenthegyi csodatévő szentképeket Žiča és Ljubostinja valamint Grančarica kolostorokban szentelt gyógyvizet árulnak a nyomorékokat és betegeket akik Rumenánál keresnek fájdalomkra orvosságot és enyhülést mert a helyi kórházban lép helyett májat operálnak ki az emberből és az ollót benne felejtik a hasában

a 15--19 éves bukott bakfisokat akik néhány százasért órásmesterekkel cipészekkel a városi fejeseikkel építészmérnökökkel firkászokkal és párttitkárokkal hálnak

a gyárimunkások kikapós asszonyait akiket délelőttönként ebéd-főzés közben főiskolások és ingyenélők búbozták gyerekeik közben kitanulják az utcán az élethez szükséges különféle mesterkedéseket

és végül egy mérnököt akit Ilina Vodán fenékenmart a kigyó amikor a paraćini Mikulával a bokorba feküdt és kitért a botrány. *Tanasije ne tedd mert az első után magas számok köveikéznek* mondtam akkor a Košutnjakon de Tanasije akarta és később már én is akartam másokkal. *Önmagadon testeden és tested örömen és fájdalomán kívül másod sincs ezen a világon* mondtotta Istok amikor szakított Dragorad mozdonyvezető lányával amiért az csak lelki kapcsolatot akart. *A férfiak csak akkor őszinték ha pőrék* mondtad amikor Slavujjal hazajöttünk az esküvőről. Istoknak azonban nyoma veszett. Sokszor úgy éreztem már közelébe férköztem a titoknak csak egy lépést kell tennem és káprázó szemem előtt mint egy új istenfia megjelenik Istok földöntúli szépségű mesés alakja. *Te hűtelen ki az aki miatt egész éjjel sóhajtozva lesed az ajtót* kérdezte Slavuj amikor ismét talpra állt és folytatta munkáját a Dubrovnik-szállóban. Összesen csak ötvenhét ezret kapott és még valamennyit plusz néhány tányér ingyenlevest. *A napom felkeltét várom hogy az öröm sugaraival engem bearanyozzon* válaszoltam és gyógyíthatatlan forróságtól úzva folytattam küzdelmeimet. És kitűnt hogy titokban az alábbi személyeket követtem

egy hitvány zsebmetszőt aki Rumenánál bujkál amíg az ügyében nyomoz a rendőrség a pincében alszik a szénen és saját árnyékától is megretten

egy sikkasztót aki az államtól lopott pénz utolsó dinárjait a szomszéd szobában költi állandóan gramofonzenét hallgat a maradék pénzt condrákra és ringyókra tékozolja de csuklóján máris érzi a bilincs szorítását Maja Coja állambiztonsági hivatalnok hamiskártyásait és léhűtőit akiket Jula pincérnő kikergetett a házból és akik most Rumenánál húzták meg magukat perselyébe pénzt adnak

egy magas galléros féltékeny és dühödt férjet aki arcába húzott micisapkával csellengett az udvaron és minden fáról azt hitte hogy a szatyrot cipelő tulajdon felesége

és még a palilulai és sörgyári láncsörgető bokszeres fenegyerekek egész hadával. Aztán egy mennydörgéses felhőszakadás is volt a vil-

lám belevágott az ablakunk előtti eperfába és a szomjas föld pillanatok alatt mind elnyelte az esőcseppeket. *Isten intelme ez bűneinkért ezután a nagy sötétség várható* mondotta Slavuj és az országúti kocs-mákban sofőrökkel taligásokkal és szezonmunkásokkal iddógált egy álló hétig. *Legközelebb már a mi romlott fejünkbe csak a mennykő siránkozott az ágyban és Rumena meggyapálkáját szopogatta. Az olyan emberek mint a te Istokod sohasem hagynak nyomokat mert könnyűek mint a toll és megfoghatatlanok mint a levegő* mondotta Rumena és valaki unokáját szennyes vízzel és véres vattával teli csöbörbe dobta. Egyszer egy penészes pincébe tévedtem ahol külföldre szökni készülő munkások gyüleseztek. *Gyermekkorom óta a munkásosztálynak szurkolok* mondotta Slavuj amikor lustasága miatt lekáromkodtam. Majdnem megerőszakoltak. Az ablak mellett álló vörös Röthaj ajánlotta hogy feküdjek le önszántamból. *Nekem férjem van* mondottam. *Vágd ki a szemétre* válaszolta Röthaj. *Szeretöm van* szipáskoltam. *Etesd meg patkányméreggel* felelte Röthaj. *Van egy bátyám Istok akit sehol sem találok* fakadtam sírva. *Küldd utánunk az Idegenlégióba* válaszolta Röthaj és megindult felém. Fellökte a petróleumlámpát a sötétben valahogyan kitapogattam az ajtót és épen egészségesen kijöttem.

Ezt Röthajnak köszönhetem. Másnap az ágyban elárulta hogy nagyon hasonlítok Mirella nevű húgára ki ez év ápr. 7-én a vasúti hídnál vonat alá vetette magát valószínűleg Istok miatt. Nem tudni állapotos volt-e vagy kielégíthetetlen szerelemszomja üzte a halálba ugyanis nem hagyott hátra búcsúlevelet. Röthaj azt mondta rólu hogy háromszor is eljegyezte magát Kulu!a segédorvossal. Meg azt is mesélte hogy Istok valószínűleg első lett a városban megtartott áprilisi tornaversenyen amely a Partizan Testnevelési Egyesület tornatermében zajlott le a Régi Munkástelepen Istok mindenkit elkápráztatott a lovon és a korláton bemutatott új gyakorlataival. Talán igaz is.

és este fél kilenctől a bolgár Central nemzetközi cirkuszt néztem. *Trapézművész vagyok mutatványaimhoz nem használok védőhálót* mondotta Istok amikor hamiskártyázásért lebukott és a hekus rázárta a rabomobil ajtaját. A trapézművész letről hasonlított is Istokra de a sátor mögött észrevettem hogy orra görbe és melle tetovált vagyis csókolózó madárpár van rajta. *Minden bitangot megölök aki engedélyem nélkül egy ujjal is hozzád mer nyúlni* jelentette ki Slavuj azon az éjszakán Rumena második üveg meggyapálkája után és két ujjal keresztet vetett. Az ilyeneket mint Slavuj még baltával sem lehet agyonütni. *Uram mennydörgő villámodtól pusztuljak el én babiloni bűnös lélek üvöltötte a sok sörtől részeg Rumena amíg a szombatosok a Hajnalcsillag te üdvösség gyöngye vesd reánk fényedet* kezdetű zsoltárt énekelték az oldalszobában és kórusban zokogtak a világ bűja és nyomora felett. Kokarda Simka másnap azzal vádolt hogy a Živadinját látogatom egy sérves nyálas vénséget aki éppen olyan mint Metodije bácsi volt a ravatalon. *Az ember végre talál magának egy kevéske fárjasságot hát nem elcsábítja tőle egy tejszelesszájú támadt rám Čedomira szomszédasszony is a nyugdíjas öregje Proka bá vásári fényképész miatt. A ringyó el akarja emelni a kétszázharminc ezresünket*

amit a szalmazsákban őrzünk visitotta Kokarda és nekiesett frissen fésült frizurámnak. Én csak egy gubancot hagytam a feje búbján őt magát meg Rumena nagy dézsájába löktem.

Az ájtatoskodók az öregek irigykedése a bőjt és imádságok miatt sohase leszek apáca. Különösen most nem amikor a kolostoroknak csak sovány kis földjük maradt és az apácák kénytelenek a külföldi testvérek adományuiból tengődni. Krumplin kaposztán szójababon és kevés faggyas birkahúson élnek. Brdói Marinának nem volt igaza mert még kelendő az idősebb urak és a vidéki fiatal ficsűrok körében. Istenem ha visszaadod Istokomat csakis jó cselekedeteket viszek végbe Musaverát jó útra térítem és mint varrónőnek munkát is keresek neki. Május elsején báránylevest főzök az utcabeli koldusoknak és prézlivel kínálok őket Urunk Istenünk mindezt a Te nagy és tiszta nevedben.

Negyedszer Ruménának mindössze 7 ezrest fizettünk mivel segédkeztem a magzatelhajtásban. *Ha maradsz elárulom neked a mesterség titkait és te leszel az utódom a kragujevaci járásban* ígérte Rumena még mielőtt kofferba csomagoltam a gúnyámat és keresztet vetett a kettévált eperfa felé. *Esküdjetek meg hogy rólam sehol egy szót sem fogtok kikottyantani* követelte Rumena és mi megesküdtünk a T. Užice-i megboldogult varga Bibliájára. Az albán ez alkalommal harminc tízest kapott és két erős pálinkát az Avala büfében. *Rólam is lenyűzzák a bőrt mért ne nyüzám én is rólatok* mondotta a kapuban izzadságtól piszoktól faggyútól kapcaszagtól büzlött. *Istok keresésére ne sajnáljátok a pénzt mert a pénz sehol semmi* mondottad jobb szemed csücskéből törölgetted a könnyet és reszkető anyai kezeddél utánunk integetté. A Radnik lóresti előtt valahonnan ismerős tőpörödött púpos anyóka koldult. *Egy szép napon kiköpöm az egész tudómet és a fél hasamat* siránkozott Slavuj és köhögött mintha csak e célból jött volna a világra és vonszolódott utána mint valami dög. A következőt olvastuk szoba Kiadó gyermektelen Házaspárnak fizetés Megegyezés szerint živković perka abesszínia lakó Telep érdeklődni Lončar Bogoljubnál. Valójában inkább kutyaól vagy krumppliverem volt és nem lakószoba de a pénztelennek nem jár kényelem. *Az istenhátamögötti Abesszínia miatt úgy elfogy a lábam mint a szappan* jajveszékelt Slavuj és nekilátott diónyi tyúkszemeit piszkálni. A környéken csak faluról jött nincstelenek koldusok kisiparosok gyárimunkások és egyéb nyomorgók laktak akik Gegula Sava kocsmájában éjszakánként félholtra verték egymást. A konzervgyár kéményei mindhárom váltás alatt sűrű füstöt és kormot okádtak ránk. *Néhány év múlva vagy még előbb mindannyian négerekre hasonlítunk és szénport nyelünk* mondotta a béna öreg aki ablakunk alá járt napozni és tetvészkedni. A szobánk földes volt a billegő asztal repedéseiben fülbemászók tanyáztak és húst csak vasárnap ettünk. *Üres zsebbel is nagylábon kell élni mégpedig a mások kontójára* mondotta Istok amikor hazajött a nyaralásból és a düsseldorfi német Helga ajándékait mutogatta egy tranzisztoros rádiót Helvetia karórát és Phillips villanyborotvát. *Miközöttünk nem élnek olyan nagyberek mint a te bátyád mert mi jelentéktelenek vagyunk mint a kavics* mondotta az öreg aki ablakunk alá járt napozni és kor-

mos tenyerét az ég felé fordította. A szárazság akár egy unalmas film sehogy se akart véget érni és én a Ciganmalához közel eső boltból szerzett ásványvízben mosakodtam. *Melléfogásaim álnevem és alacsony származásom miatt bűnhődöm* jajgatott Slavuj miközben kígyók pókok fehéregerek és más piaci férgek ellen védekezett. Mujo portás segítségével aki egyébként néha megzsarolt délelőttként a Dubrovnik-szállóban folytattam a nyomozást ott üldögéltem Bugyelláris Desával Tüskés Janával és Luna Márkizzal. Hamarosan a következő semmittevőkkel jöttem össze

Zupac M. és Stevanović V. helybeli dologtalan lebzselőkkel akik remek szerelni hármásban való részvételre invitáltak Džeri Z. lakására akinek szülei falura mentek aratni

Svetolik fizikatanárral aki megvette Gružanin Milan rozoga Plimouthját a parknál folyton cserélte az alkatrészeket fáradhatatlanul kurblizta az ócska kocsit mindhiába az csakis lefelé gurult

Vučurović rendőrrel a Musa nevű rendőrkyta őrzőjével néhány kitiüntetés tulajdonosával amelyet rablók és gyilkosok kézrekerítéséért kapott pedig nem is ő szaglászta a nyomokat és kizárólag a nőgyógyászat érdekelte

Karajović állomásfőnökkel aki talpat nyalt a város kivakarózott nagykutyáinak ebédekét fizetett nekik mindezt gépírónó sógorasszonya érdekében aki a nyakába varrta magát

és egy Švaba nevű vállas technológus egyetemistával élelmiszeripari szakossal. Azon kívül hogy mindannyian le akartak fektetni egyebet sem tudtak mert az idegen kínok és gyötrelmek senkit sem érdekelnek. *Ha már meguntad a nyomozást lödd magad föbe és kész* ajánlotta Stevanović V. és a halál a mindent gyógyító rothadás szépségéről verset firkantott a falra. Anyácskám ha nem lenne szenvedély és lelkesedés talán igaza is lenne. *A te betegségedet az én puskámmal fogjuk kigyógyítani* mondotta Džeri Z. és lopott autóval a žezeljhegyi turistaházba invitált amely a Jagodina felé vezető út mellett épült. *Megesküszünk és bekerülsz a békebeli kragujevaci pálinkakereskedők legelőkelőbb családjába* ígérte Svetolik és hogy a göthös Slavujtól megszabaduljak a híres Jevdjelić ügyvédet ajánlotta. *Fogalmad sincs hogyan juthatni itt álláshoz és lakáshoz* mondotta Karajović amikor nem fogadtam el Bajčetić rendőr-tisztviselő ajánlatát mert földig érő az orra. Este végighallgattam Mirijam énekesnőt aki semmit sem tud pedig együtt él Lajzerral a hamiskártyások és prostituáltak ügyeinek intézőjével. *Édes szívem én is így kerestem a szerelmemet Bogđant de csak siring tartó bánatra és szomorúságra leltem* mondotta Mirijam és elment helytem üzletet kötni a Bajčetićtyel.

Švabo az egyetemista elmondta hogy áprilisban a táncmulatságokon egy belgrádi nőcsábásszal együtt vadászott a gimnazista és segédorvosi kurvapalántákra. Az a szoknyavadász egyszer részegen azt mondotta hogy sohase felejtí el szüztiszta Menkáját napsugarát feslő krizantémját. Szomorú lélekkel utazott el Krajevóra titkos ügyei intézésére. Švaba állítása szerint futballista volt vagy legalábbis sakkmester ugyanis szemétsok pénzzel ren-

delkezett. Magas homlokáról leritt a szenvedés és nem mindennapi sors. Szemem előtt folyton csak Istok árnyéka lebegett.

és akkor a kávéházban üldögélve elhatároztam hogy ha végére jutok ennek az egésznek legalább a varrómesterséget kitanulom méghozzá Cedomira szomszédasszonytól mert a nők mindig is fognak szépíteni és öltözködni. *Mivel senkinek sincs a homlokára írva mifele a rabokon kívül mindenki gyanús* mondotta Vučurović rendőr és rábeszélte hogy a börtönben folytassam a keresést. Hallgattam is mert félek a kétségektől és a késői megbánástól. Amikor a bírósági épület mögötti düledező házba igyekeztünk a nap iszonyúan perzselt és az ügyeletes rendőr folyton a fenekemet tapogatta. *Itt csak a bolondok maradtak az okosok odalenn hűsölnek* jegyezte meg Marković S. Dojčin kanokos pipenkóc és folytatta munkáját piszkos ronggyal a folyosó kövezetét mosta. Mindenütt karbol- és félelemszag terjengett. Egy fapapucsos sovány alak futkározott előttünk és nem mert a szemünk közé nézni. *Kifosztott egy trafikot és most azt hiszi az elfüstölt dohányért jöttünk* mondta az ügyeletes és hozzátette okvetlenül kell velem találkoznia civilben mert csak egyenruha nélkül emberi a külsője. *Akinek gyakran gyűlik meg a baja a rendőrséggel abba végül is beleeresztenek néhány golyót* mondotta Istok amikor megtudtuk az újságból hogy barátját Pidžulát halálra ítélték. Egy rongyos öreg aki csörgőt papírlabdát és füttyülőt árult a Stanovljanski mező környékére egy félig összedőlt házba vezetett. *Egy makedón haldoklik ott és hozzátartozóit keresi* mondotta az öreg a piaccal szomszédos parkban amikor mellé telepedtem megpihenni és elpanaszoltam balsikereimet. *Könnyű mást megtalálni de nehéz saját magunkat felfedezni és megismerni* mondotta és bő nedvű piros belű görögdinnyével kínált. A folyton kahogó Slavuj többé már fel sem kelt az ágyból és láttam hogy teljesen eluralkodott rajta a lustaság és a kishitűség. A leskelődő meghervadt töpörödött vénasszonyok fejünk fölött átrikácsoltak egymásnak. Rettenetesen kiszikkadt emberre találtunk önkívületben fekiadt a tetves pakrócok alatt. *Trojanám minden bujálkodásodat hűtlenségedet paráznaságodat megbocsátom csak maradj mellettem a halálom órájáig* sikoltott a csontváz és csontbőr kezével mint valami csonka szárnyal szüntelenül csapkodott. Az öreg a hátam mögött állt mormogva imádkozott és a nők csapodárságát ingatagságát romlottságát átkozta. *Trojanám az istenre kérlek vigyázz kicsi gyermekeimre és tehetetlen öreg szüleimre* sikoltozott a szerencsétlen és kezembe nyomta kilenc rongyos poronty értéktelen érembe foglalt fényképét és meghalt.

Előttem állandóan Istok alakja lebegett. Integette csókot dobva Istok közeledett felém. Testem zsibbadni kezdett és lüdbörzött mint amikor beteg voltam.

és este kilenc tájban éppen amikor a vörös hold táncra perdült a konzervgyár felett az én félemler Slavujom truccból kilehelte lelkét. *Vakon született kinok közt élt némán kiszenvedett* mondotta az öreg aki ablakunk alatt tetvészkedett és néhány vénasszonybőrbe bújt bosszorkányért sietett akik aztán megmosdatták és felravatalozták a halottat. Kevés megtakarított pénzből még a papnap is adnom kellett.

Szurdán temettük a palilulai temetőbe ahova a szegényeket hantolják és végre valahára

ISTOKOM NEMSOKARA ÖLELŐ KARJAIM KÖZT LESZ

mert drága Boginja anyácskám ezért is írom e levelet szeretettel teli özvegy szíved örömeire. *Kettőtök nélkül ezután minden percem egy hónap és minden órám egy év* mondottad amikor megáldottál és Istok kereséséhez sok sikert kívántál. Megnyitott előttem a boldogsághoz vezető egyenes út és sem a Szerencsétlenség sem a Balsors amelyek Istokot bölcsőjétől bajusza serkenéséig végigkísértek nem fog erről az útról letérni. Még halottaimból feltámadva is Istokomhoz sietek. *Azért élek hogy másoknak legyen kiért és miért élniük* mondotta Istok amikor Musavera megvallotta neki hogy a világ legszebb férfiúja és mindenféle fehérnépnek valóságos istensége. Tegnap az utcán hozzám lépett egy rövid ujjú fehér inget viselő szöke srác. *Istok holnap délután fél háromkor vár a Vardar u. 32-ben második emelet balra nyolcas ajtó csend és hallgatás* mondotta az angyali hírnök és eltűnt a fatelep és a Vörös Zászló utca melletti közben. A fényképész-egyesület kirakatüvegében vakítóan csillogott a nap egy püpos fuvaros vörös téglát rakott le a rövidáru-kereskedés melletti háztelekre. *Az én életem virágos jókedvtől ragyog majd ha ti ketten találkoztok* mondottad amikor a kapuban megcsókoltál és jobb szemed csücskéből törölgetted a könyvet. Remélem vigyáztál Istok kanárimadaraira mert az ő rendkívüli szíve állatokra pazarolja szeretettöbbségét. Azonnal papírt ceruzát vásároltam a Pionír mozival szomszédos könyvkereskedésben. Az én szívem diadalmas örömmel ujjongással vágyakozással és aggodalommal teli. Az ablak alatt tetvészkedő öreget nézem és érzem az izzó nap égi útját. Nem hiszek a Végítéletben mert helyette nyájas üdvösség nagy világosság köszönt majd be. Örvendezz hát szeretett anyácskám. Mindkét könnyes orcádat és kisírt szemedet csókolja

Menka lányod a te Istok fiad felesége s. k. *Igérem hogy ezután mindig de különösen Május elsején minden koldusnak adok néhány dinárt. Hogy minden magzatomat megszüllöm. Hogy kigyógyítatom a moniliázisomat. Hogy a szerencsétlen Slavujnak harmincezres siremléket emeltetek Proka kőfaragónál rendelem meg. Hogy ezután sohase fogok szitkozódni másokat gyalázó szavakkal illetni. Hogy megbocsátom Tanasijevnek hogy miatta nemakaromból akarommá lettem. Urunk Istenünk add reánk áldásodat az eljövendő örömeikért és szenvedéseikért.*

Ugyanaznap ugyanott Kragujevac városában ugyanazon szobában délután hat óra.

Iszonyatos hazugság volt. Istok nem létezik. Menka sem. Csak a karvalymadár létezik amely élők és holtak gonoszok és károsítottak szemében vájkál. A gazemberek a törvény minden hiányosságát ismerik ahol csak minden tenyérnyi földet csontok trágyáznak minden út a világ négy sarka felé vezet. Mesélik az itteni múzeumban kiállították a majomember csontvázát és hogy születése előtt mindenki majomemberre hasonlított. A gonoszság martalékaik leszünk. A fekete föld kiveti testünket és a tenger vize sem fogadja be. Slavuj mondotta Istok csak akkor



van ha nem létezik. Nincs szükség Végitéltre elég átkai vagyunk önmagunknak.

A nap ma perzselőbb volt mint bármikor a szomszomság iszonyatos.

Borzalmak körülöttem mindenütt csak a borzalmak. De semmi meg nem ingathat és tettemben meg nem akadályozhat drága jó anyácskám. Ezt e rühes világon senki meg nem teheti. Mert gyengeségünk hazugságaink ingatagságunk butaságunk romlottságunk bűneink kegyetlenségeink tisztátlanságunk ellenére legyőzzük a boldogtalanságot ha másként nem hát az utolsó szabad lehetőséggel önkéntes halálunkkal szenvedésünkkel megalázottságunkkal. És ezért köpök a városra amelynek még három erős ágú fája se nőtt melynek mély vizü folyója felhőkarcolója sincs. Minden ingóságomat a Zelenika nővérekre hagyom a fényképek legyenek a tiédid. Fikus Manenak mindenesetre igaza volt amikor meleg vízben felvágta ereit. Ha egyebet már nem tehetünk ebben leljük egyetlen boldogságunk.

Vasagyi Mária fordítása

A VÖRÖS SZABÓKRÉTA

rádiódrama

TOLNAI OTTO

Személyek:

SZTRÁJKTÖRŐ, 35 éves munkás

KAPUS, 30 éves futballkapus

FILMES, 45 éves hivatalnok

I. RENDŐR

II. RENDŐR

III. RENDŐR

Börtön, valahol az ezerkilencszázhatvanas években... (Ezt a fél mondatot, ha a rendezői koncepció úgy kívánja, narrátor is mondhatja.)

Negyedik sík: Hosszan hangzó éles sípszó; szünet; kerepelés a vasrácsoson; szünet; halk, mély kutyaugatás; szünet.

Első sík: Ágnyikorgás.

SZTRÁJKTÖRŐ: Mit csinálsz?

KAPUS: *(második sík)* Semmit.

SZTRÁJKTÖRŐ: *(ismét az első sík)* Hazudsz.

FILMES: Valóban mozog az ágy, még majd eldől velünk... De hagyj, legalább nem fecseg, nem hülyéskedik... Már csupa púp a fejem. Lenyúl hosszú kezével és megfricskáz... Nem tudom, miért nem engedték behozni a hálósipkám. Vastag bélése van... bojtja... Legfeljebb a bojtját levágták volna, nehogy felakasszam magamat a zsinórjára... A házigazdám azt mondta, hogy a pápára hasonlítok, ha a fejemre teszem... Csak itt lenne a hálósapka, aztán fricskázhat egész nap. A tavasszal már majdnem sikerült szerezni egy darab zsákot... saját szálával valahogy összekötöttem volna... legfeljebb nem hasonlítottam volna a pápára.

SZTRÁJKTÖRŐ: Jó, hogy mondd, már megijedtem, azt hittem valami görcseid vannak, azért üvöltesz, féltem, egy szép napon felfordulsz, és csak azon kapom magam, hullalé csöpög az arcomra... Istentelen építmény az emeletes ágy. Díjat adtam volna a tervezőjének, vagy legalábbis emeletes ágyon altatnám — egész életében. Igaz, ma már gyerekszobákban is használnak emeletes ágyakat. A katonaságnál is emeletes ágyon aludtam... úgy látszik, ezzel ver az isten... csak ott meg legfelül... Alul kis, szlovén tizedesem aludt. Bratušának hívták... Valami baja volt... természetesen

csak az ágyban, csak éjszaka. Nappal pattogott, a vérünket szívta... Éjfél felé nyöszörögni kezdett... istentelenül dobálódzott, valami szörnyű ritmusra, így... (*nyikorgás*)... Almunkban úgy éreztük, hajón utazunk, matrózok vagyunk... kezdetben tengeribetegséget kaptunk... a középső ágyon alvó többször elkiáltotta magát: *süllyedünk! süllyedünk!*... és fejest ugrott a csillogó parkettra... Itt azért stoppoltam mindjárt a legalsót, nehogy ismét megjárjam... és most a gorilla... nem elég, hogy egész nap dobáljuk neki a rongylabdát... (*halkabban, közelebről*) Mi a fenét csinálhat?

FILMES: Talán...

SZTRÁJKTÖRŐ: Fenét... ezeket a szép sportolókat mind kiherélték... Fenét... nem azért ringunk... Less fel.

FILMES: Nem, nem merek. A fejemre koppint.

SZTRÁJKTÖRŐ: (*kuncogva*) Nem mondom, isteni kobakod van, az ember egyszerűen megkívánja, hogy megkopogtassa... akár azokat az óriási görögdinnyéket, még akkor is, ha az embernek üres a zsebe...

FILMES: (*magának*) Ha magammal hozhattam volna a hálósapkámat... vastag bélése van... (*kicsit hangosabban*) Most már tudom, valami olyan parókaszerű hálósapkát kellett volna szereznem, azt észre sem vették volna... a Kapus sem... és te sem...

SZTRÁJKTÖRŐ: ... kinn már biztosan elmúlt a dinnyeszezon... legalább egy gerezdet kaptunk volna... a katonaságnál néha kaptunk egy-egy almát... gyakorlatokon meg egész gyümölcsösöket legeltünk le... végül már befeküdtem a szőlőtöke alá, és csak úgy a fogammal szemezttem... aztán egy hétig, hasmenés... Ó, a katonaelet... a földijeim dolgoztak a konyhán... legalább hagymát kapnánk. Less fel, no... ne félj.

FILMES: Nem. Nem. Lépj le te, csak egy pillanatra, és less fel, téged nem ér el.

SZTRÁJKTÖRŐ: Nem látod, bajusza vége beér a kulcslyukon, ha lelépnek, azonnal beugrana... a földre verne... az egyesbe hurcolna...

FILMES: Az egyesben legalább nincsen emeletes ágy. Mindjárt kiszakad a sodrony és agyonnyom. Vagy a mennyezetet fúrja? A sok tornászástól szárnyai nőhettek, és a mennyezeten akar kirepülni...

SZTRÁJKTÖRŐ: Amilyen, képes... nézd, hullik... biztosan már megint kitalált valamit... Filmes!

FILMES: Tessék.

SZTRÁJKTÖRŐ: (*halkan*) Elhatároztam, nem tréningezhetek tovább... egyszerűen nem vagyok hajlandó... Már szédülök a sok kapuradobálástól... Amióta megnősültem egyszer sem voltam futballmérkőzésen, pedig az igazgatóm volt a klub elnöke... Úgy tesz, mintha csak órá várna kint valami... mintha csak neki lenne szüksége kondícióra...

FILMES: Hát akkor mit mondjak én? Torkig vagyok. Kezdetben még szimpatikus volt, sokszor felvidított, de most már pihenni szeret-

nek... De hogy mondjuk meg neki, hogy? El kellene lopni a rongy-labdáját...

SZTRÁJKTÖRŐ: Beledobni a küblibe...

FILMES: Nem, dehogy. Szépen felhasítanánk és csak a fűrészport öntenénk a küblibe... A selyemharisnyából hálósapkát csinálhatnánk... elkötném az egyik végét...

SZTRÁJKTÖRŐ: De hogy az istenbe került selyemharisnya a börtönbe?

FILMES: Misztikus... egész misztikus...

SZTRÁJKTÖRŐ: *(egészen halkán)* Talán csak nem az igazgató feleségé lehetett? *(kuncog)*

FILMES: Melyik igazgató?...

SZTRÁJKTÖRŐ: A börtön... *(együtt kuncognak, jóízűen, hosszan).*

FILMES: Vigyázz a nyelvedre...

SZTRÁJKTÖRŐ: Hallod, valami dörzsöl, valami harsog...

FILMES: Legalább itt lenne a kamerám... rejtett kamerával...

SZTRÁJKTÖRŐ: Hahaha. Nem mondom, izgalmas lenne. Én mindig szerettem moziba járni... Úgy hallottam, valamikor a börtönökben is vetítettek filmeket... Te is filmeket csináltál... milyen filmeket... te milyen filmeket csináltál?

FILMES: Nem, én nem csináltam filmeket. Én csak úgy magamnak, magamat...

SZTRÁJKTÖRŐ: Höhöhö... Magadnak, magadat?... höhöhö... Azt meg hogy csináltad?

FILMES: Sokat dolgoztam. Mindennap háromig-négyig...

SZTRÁJKTÖRŐ: Jó volt neked. Jó. Te legalább dolgozhattál...

FILMES: Dolgozhattam? Hogyhogy? Hát te nem dolgozhattál?

SZTRÁJKTÖRŐ: Nem. Már több mint egy éve, hogy begatyáztott a vállalatunk...

FILMES: A mi vállalatunk ment, mintha beolajozták volna... havonta többletet osztottunk... Milyen vállalatban dolgoztál?

SZTRÁJKTÖRŐ: KORCSOLYÁKAT csináltunk, vakító, borotvaéles korcsolyákat... De valahogy nem ment, begatyáztunk... Hagyjuk.

FILMES: Érdekes, pedig ma már majdnem minden második gyereknek cipős korcsolyája van... sokszor elnéztem őket... ott laktam nem messze a folyótól... az egyik tavaszon egy hullát dobott ki a víz... már nem volt rajta ruha... lefoszlott, leszopták róla a halak... de a cipők, a cipők még a lábain voltak... és a korcsolyák is... csillogtak is, mint a borotvák... elfelejtettem megnézni, milyen márkájú volt a korcsolyája... talán éppen te csináltad... mi volt a ti védjegyetek?

SZTRÁJKTÖRŐ: Valami idegen szó...

FILMES: Az éjjeliszekrényem fiókjában sokáig őriztem egy korcsolyakulcsot... lenn találtam a parton... ma már biztosan nem is gyártanak korcsolyakulcsokat... cipőgombolót sem gyártanak már... láttál már cipőgombolót?

SZTRÁJKTÖRŐ: Nem. Mi az?

FILMES: Ördögi dolog...

SZTRÁJKTÖRŐ: Ördögi...

FILMES: Az öregem sokáig megőrzött egyet... a pipáját piszkálta vele... ébenbetét volt a nyelében...

SZTRAJKTÖRŐ: Ében?

FILMES: Igen... *(szünet)* Már biztosan nem tudnák korcsolyázni... Nekem pörge korcsolyám volt...

SZTRAJKTÖRŐ: Nekem fa... de az is csak egy... lusta voltam kifagragni a másikat... de azért egy lábon is megcsináltam minden figurát... azt hitték, az egyik lábam rövidebb... csodálták ügyességemet... De meséld csak.

FILMES: Három óráig dolgoztam. Aztán hatig aludtam. Aztán meg néha éjfélig is filmeztem...

SZTRAJKTÖRŐ: Mit, hol?...

FILMES: Csak úgy, a szobában...

SZTRAJKTÖRŐ: A szobában?...

FILMES: Igen. Egyedül éltem...

SZTRAJKTÖRŐ: Egyedül? Elváltál?

FILMES: Nem.

SZTRAJKTÖRŐ: Hogyhogy nem? Nem voltál nős?! Nem voltak gyerekeid?!... Nekem öt gyerekem van... volt... fele, remélem, már éhen halt.

FILMES: Nem, sosem voltam nős.

SZTRAJKTÖRŐ: Hogyan lehetséges ez?! Hihetetlen! Te agglegény vagy ??? Még sosem láttam közelről agglegényt. Sosem hittem, hogy ilyesmi is lehetséges... A nők...

FILMES: Valahogy engem nem szerettek... hamar megkopaszodtam.

SZTRAJKTÖRŐ: Nem mondom, isteni kobakod van...

FILMES: Kint nekem mindig kalap volt a fejemen... rengeteg szép kalapom volt... nyülször... és akkor egyáltalán nem látszik... a fülem mögött és a nyakamon volt még egy kis haj... de a nők valahogy megéreztek... a nőknek úgy látszik jó szimatjuk van... Gyerekkoromban egyszer fejmosás után kimentem a szélre... Úgy hallottam, fejlettebb, gazdagabb országokban a fegyencek sapkát is kapnak... csíkos, kis sapkát... valamikor nálunk is... hogy változnak az idők... a börtönök... messziről, felülről minden úgy tűnik, minden áll, vagy legfeljebb körbe-körbe forog, ám közelebről: minden folyik... Talán ha csíkos hálósapkám lett volna, azt beengedték volna... itt hibáztam... hibáztam... egyszer láttam egy Chaplin-filmet... Chaplinnak olyan kis csíkos sapkája volt...

SZTRAJKTÖRŐ: Te is úgy hülyéskedtél a filmen... dobáltad a tortát?

FILMES: Nem. Nem. Én csak felállítottam a kamerát az asztalra és beindítottam... cigarettáztam, kávéit ittam... Másnap előhívtam a filmet és levetítettem a falra... közben cigarettáztam, kávéit ittam, néztem a falon, hogyan cigarettázom és iszom a kávéit...

SZTRAJKTÖRŐ: Te, ez izgalmas, izgalmas. És aztán?

FILMES: Mit aztán?

SZTRAJKTÖRŐ: És aztán?... Miután cigarettázás, kávézás közben megnézted, hogyan cigarettázol, kávézol, aztán?...

FILMES: Aztán ismét felhúztam a masinát... cigarettáztam, kávéit

ittam... új cigarettára gyújtottam... ha tudnád milyen szép az, amikor fellobban a gyufa... mintha virágot tartanál a kezedben, mintha virágot emelnél az orrodhoz... és a füst, amit kiengedsz a szádon, az orrodon, mintha a virág látható illata lenne... és a falon is mintha virágot tartanál a kezedben, virágot emelnél az orrodhoz, a virág illatát engednéd ki a szádon, az orrodon... miközben te is virágot tartasz a kezedben, virágot emelsz az orrodhoz... virágot... virágot... és a kis fehér rönk az ajkaid között... és ahogy öntöd a kávé... a falon is öntöd a kávé... és a kávé gőze, és a virág illata és a kávé gőze... a virág illata és a kávé gőze a falon is...

SZTRÁJKTÖRŐ: A falon is?!

FILMES: Igen, mint valami bokor... a falon is... ahogy öntöd a kávé... és kiengeded a szádon, az orrodon a füstöt... néha karikákban... karikákban a falon is... szép fehér karikákban... szépen emelkedő karikák... a kezedben meg a virág, meg a kávé gőze a falon is...

SZTRÁJKTÖRŐ: A falon is?!

FILMES: Igen a falon is, ahogy öntöd a kávé... és cigarettázol... öntöd a kávé... a kávé...

SZTRÁJKTÖRŐ: Sok kávé fogyasztottál?

FILMES: Meglehetősen sokat... Amikor felébredtem, mindig az volt az első dolgom, hogy főzök egy dzsezzával... majd egy literes dzsezzám volt... mindennap kiszidoloztam... csillogott... a falon is... ahogy öntöttem belőle... éjfél... megiszogattam... nem valami erősen főztem...

SZTRÁJKTÖRŐ: De aztán, hogy birtál elaludni?

FILMES: Nem feküdtem le... néha más filmeket is vetítettem... meg szétszedtem a masinát, kiporoltam... volt egy kis lila tollseprőm... megtörölgettem... volt egy darabka szarvasbőröm...

SZTRÁJKTÖRŐ: Más filmeket? Hát mást is vetítettél?!

FILMES: Csak néha, csak nagyon ritkán, egy évben egyszer...

SZTRÁJKTÖRŐ: De mit?

FILMES: Néha kaptam a titkárnőinktől egy-egy tekercest...

SZTRÁJKTÖRŐ: Milyen tekercest?!

FILMES: Színeset. Neki csak színes tekercesei voltak. A színes, az drágább... így is ráment a fizetésem, alig maradt cigarettára, kávéra...

SZTRÁJKTÖRŐ: Csak kávéval éltél?

FILMES: Sok cukorral főztem... De azért még így is sokszor nagyon szorította a szívemet... a falon is lehetett látni, ahogy megszorítja, megmarkolja a szívemet... olyankor mindig majd elfelejtettem a virágot... a falon is...

SZTRÁJKTÖRŐ: És mégis milyen kövér vagy.

FILMES: Én nem vagyok kövér... csak kopasz.

SZTRÁJKTÖRŐ: No mondd már, milyen tekerceket kaptál a titkárnőtől?!

FILMES: Szép meséket...

SZTRÁJKTÖRŐ: Meséket ???

FILMES: A Piroskát meg a farkast, meg a Hamupipókét... a Hamupipókét szerettem a legjobban... mindig azt kértem... ha most is itt lenne a Hamupipóke...

SZTRÁJKTÖRŐ: Édes istenem, ha most itt lenne...

FILMES: Egyszer megkértem a házigazdát, hogy filmezzon le, ahogy átmegyek az utcán.

SZTRÁJKTÖRŐ: Ahogy átmész az utcán???

FILMES: Ahogy átmegyek az utcán.

SZTRÁJKTÖRŐ: Ahogy átmész az utcán... Izgalmas... marhával izgalmas... Ahogy átmész az utcán... izgalmas... Valóban kár, hogy nincs itt a felszerelés... Kár, hogy a mozikban is nem a te filmjeidet vetítik... ahogy cigarettázol, kávézol... legalább a börtönökben vetítenék a filmjeidet... *Őrült kasszasiker!!! Őrült kasszasiker!!!* Nem mondom... nem mondom... izgalmas... Ha kiszabadulunk... Ha kiszabadulunk...

FILMES: (*halkan*): Ha kiszabadulunk...

SZTRÁJKTÖRŐ: Ha kiszabadulunk, majd eljössz a masináddal és lefilmezed a gyerekeket...

FILMES: (*halkan*): Ha kiszabadulunk...

SZTRÁJKTÖRŐ: Lefilmezed a gyerekeket. Feltéve, ha még marad belőlük... Ha addig mind meg nem házasodik és gyerekeket nem csinálnak... Meg engemet az asszonnyal... az ágyban... (*halkabban*) Ugye, nőket nem filmeztél... meztelen nőket?... Nem voltak jó meztelen képeid?! Ha kiszabadulunk...

FILMES: (*halkan*) Ha kiszabadulunk...

SZTRÁJKTÖRŐ: Ha kiszabadulunk, vennék tőled, meg a gyárban is el tudnák adni belőle... jócskán el tudnák adni... Az asszony is szereti nézni az ilyeneket... A helyedben én ilyesmivel foglalkoznék... Te, less már fel végre, mit csinál ez a gorilla!!! Összetöri az ágyat, és aztán a földön kell aludnunk... és a patkányok majd lelegetik még ezt a pár szál hajadat is... a füled mögül, meg a nyakadról... Less fel no!...

FILMES: Nem merek.

Negyedik sík: éles sípszó, lövöldözés, kutyaugatás.

SZTRÁJKTÖRŐ: (*halkan*) Mi az, már megint megszökött valaki?

FILMES: (*halkan*) Biztosan.

SZTRÁJKTÖRŐ: Igaz, ezen a héten még senki sem próbálkozott.

FILMES: Talán azért, mert a múlt héten hármát is lepuffantottak.

SZTRÁJKTÖRŐ: Hármát! Hármát! De azelőtt meg kettőnek sikerült.

FILMES: Sikerült, fenét sikerült. Biztosan belefulladtak a tengerbe... Én sem tudok úszni.

SZTRÁJKTÖRŐ: Hahaha. Mindjárt gondoltam, amikor bevezettek, hogy ez a típus fejsze. Habár, testvérek között legyen mondva, a kobakod azért fenntarthatna... hogy legalább valami hasznod is lenne belőle... Nem mondom, isteni kobakod van... Te biztosan a halat sem szereted! Vannak típusok, akikről lesír, hogy nem szeretik a halat.

FILMES: Tévedtél. Imádom a halat.

SZTRAJKTÖRŐ: Valóban? Isteni! Egy nuli a javadra, Öregem. Egy null javadra. Ha kiszabadulunk...

FILMES: Ha kiszabadulunk...

SZTRAJKTÖRŐ: Ha kiszabadulunk, egy zsák halat kapsz tőlem. Egy zsák halat.

FILMES: Ne bolondozz már. Te is kezdesz úgy viselkedni, mint ez itt fenn... Néha már a te nyelved is akár a papagájé. Ez, úgy látszik, szimpatikus... Ne bolondozz. Egy zsák halat...

SZTRAJKTÖRŐ: Igen. Egy zsák halat. Ha megnézed, mit csinál a gorilla, két zsákkal fogsz kapni... ha kiszabadulunk...

FILMES: Talán halász vagy?... Halász, mint a proféták... Talán a halászszövetkezetben voltál sztrájktrő?

SZTRAJKTÖRŐ: Hányszor meséltem már, hogy korcsolyákat gyártottunk! És sztrájktrő sem voltam.

FILMES: Hát?

SZTRAJKTÖRŐ: Mit hát? Mit hát?!

FILMES: Hát csak kérdeztem... Azt hittem...

SZTRAJKTÖRŐ: Mit hittél?

FILMES: Semmit. Csak gondoltam...

SZTRAJKTÖRŐ: Mit a fenét gondoltál?

FILMES: Semmit.

SZTRAJKTÖRŐ: Engem ki kellett volna tüntetniük! Engem meg kellett volna jutalmazniuk! Ahelyett, hogy bedugtak ide közétek... Neked jó itt. Te csak ültél otthon, cigarettáztál, kávéztál és nézted, hogyan cigarettázol, kávézol a falon... Helyedben én a fenekemet tartottam volna a lencse elé...

FILMES: Jól van no... azért ne kezdj el most te is ugrálni... akkor végképp felfordul velünk ez az ócska tákolmány... (*halkan, magának*)

— Néha, félálomban — nem is félalom ez, jóval szörnyűbb állapot —, a gorilla fölött még egy ágy van, abban még egy gorilla, az fölött még egy ágy, abban még egy gorilla, az fölött még egy ágy, van, abban még egy gorilla, és így a végtelenségig: *az égben fúrt fekete lyukban*. Az emeletes ágyak babiloni tornya! És az ágyak mindegyikéről egy-egy hosszú, szőrös kar nyúl le hozzám és örült ritmusra fricskázza fejem... ha behozhattam volna a hálósapkámat...

— Néha úgy tűnik, a másik 3—4 lépésre lévő fekete fal, kínai fal, már egy másik, ismeretlen kontinens... A levegő egyik pillanatban hirtelen összemegy, megsűrűsödik, a következőben megrikkul, elfogy... akár a holdra is utazhatnánk már! Igaz, a holdrakéta légüres kabinján van ablak, s látni az égitestek közötti éjszakát... Ezen a mi kis ablakunkon az égvilágon semmit sem látni, még csak vakablaknak sem mondható, ugyanis a vakablakokra nem raknak erős rácsokat, kívül-belül sűrű dróthálót... a mi kis ablakunkat a hold másik felére vágják, vagy még oda sem... a mi kis ablakunk olyasvalami, mint a vak tükör, amiben néha megcsillan saját alakunk... valamiképpen csak befelé, csak ránk vágják... mintha mellkasunkba vágják volna... mellkasunkba...

régi vak tükrök raktárára... mintha a fekete föld hátába vágtak volna ablakot... de még a fekete földbe vágott ablakra is nehéz, sötét függönyöket szereltek... függönyöket, melyek sivatagokként isszák a fényt... de nemcsak a fényt... sivatagokként isszák még a sötétséget, az éjt is...

SZTRÁJKTÖRŐ: ENGEM MEG KELLETT VOLNA JUTALMAZNI! Engem ki kellett volna tüntetni! Ha én nem vagyok, a melósok összeverik, felgyújtják a gyárat, az igazgatót meg felhúzzák az első fára...

FILMES: Hogyhogy?

SZTRÁJKTÖRŐ: Már hónapok óta egy dinárt sem kaptunk, már hetek óta sztrájkoltunk, és egy napon, érezni lehetett, a húr a végsőig feszült, a melósok nem bírják tovább madzaggal: robbannak. Akkor elárultam nekik a titkomat. Hogy az én családom miért nem éhezik... Hogy én éjszakánként a halastóban halászok... Akkor kissé lecsillapodtak a kedélyek. Ismét dolgozni kezdtek. Egyszóval, vége lett a sztrájknak. A fejes ürgék, meg a spiclik el sem tudták képzelni, mi történt... Éjszaka a gyár mögötti cserjésben gyülekeztünk. Zsákokat hoztak magukkal, volt, aki többet is. Libasorban vezettem őket a tó melletti fenyvesbe. Begázoltam a tóba, és egyenként megtöltöttem a zsákjaikat a halálra hizott halakkal. Már a vége felé tartottunk, amikor a halór felébredt. Belelöktem a tóba, habár az első pillantásra lesírt a típusról, hogy fejsze, hogy nem tud úszni... Szóval most itt vagyok. De ha kiszabadulunk...

FILMES: Ha kiszabadulunk...

SZTRÁJKTÖRŐ: Ha kiszabadulunk, mondom, kapsz egy zsákkal; ha megnézed, mit csinál a kapus, mondom, kettővel.

FILMES: Hm. Szóval kettővel...

SZTRÁJKTÖRŐ: Amennyivel akarsz. Aludni szeretnék...

FILMES: Hm. *(szünet)* Te!

SZTRÁJKTÖRŐ: Mi az?

FILMES: Te, ez ír valamit. Ír, valamit ír a mennyezetre! *(szünet)* Rajzol!... *(szünet)* Jaj! Jaj! Jaj!

SZTRÁJKTÖRŐ: Mi az? Mi történt???

FILMES: Jaj, jaj, megint a fejemre vágott. Mintha vasból lennének az ujjai. Jaj, jaj, most biztosan betört a fejem, jaj... vérzik...

SZTRÁJKTÖRŐ: Na, most ne sírjál itt nekem. Nem mondom, isteni kobakod van... ha én aludnék legfelül, nincs kizárva, néha, csak úgy kedvtelésből, én is rá-rásóznák... milyen szépen kong... görgödinnye...

FILMES: És a halak?! És a halak?!

SZTRÁJKTÖRŐ: Ne kiabálj. Megegyeztünk: két zsákkal.

FILMES: Istenedre?

SZTRÁJKTÖRŐ: Istenemre.

FILMES: Jaj, jaj...

SZTRÁJKTÖRŐ: Mit a fenét ír, mit rajzol?

FILMES: Rajzol.

SZTRÁJKTÖRŐ: Várjunk csak! Mivel rajzol?!

FILMES: Nem tudom, nem látni... valami vörössel...

SZTRÁJKTÖRŐ: Vörössel?! Vörössel?!

FILMES: Vörössel.

SZTRÁJKTÖRŐ: De mit?

FILMES: Egy kört...

SZTRÁJKTÖRŐ: Kört?

FILMES: KÖRT... *Napot!*... a mennyezetre...

SZTRÁJKTÖRŐ: *Napot!?*

FILMES: Egy szép nagy *Napot!* Úgy látszik, tud rajzolni a gyerek... van tehetsége... igen: a *Nap!* Csak látnád... Akár az igazi...

SZTRÁJKTÖRŐ: *A Napot... A Napot...*

FILMES: Érzed, most már kész, megnyugodott!... lefeküdt...

SZTRÁJKTÖRŐ: *Napot... És most lefeküdt...*

FILMES: Összefonta a kezét a hasán és napozik... sütkérezik...

SZTRÁJKTÖRŐ: Összefonta a kezét és napozik, sütkérezik...

FILMES: Sütkérezik...

SZTRÁJKTÖRŐ: Sütkérezik...

Második sík: halk füttyörészés.

FILMES: Ha most nem emeletes ágyunk lenne... Ha most itt lenne a kamerám... lefilmeznénk a napot, és aztán egész nap vetíthetnénk a falra... A *Nap* biztosan jót tenne még megmaradt néhány szál hajamnak... fejbőrömnek... éppen a napokban vettem észre, a tarkóm már gombásodik...

SZTRÁJKTÖRŐ: Nincsen szörnyűbb dolog az emeletes ágnál, valóban nincsen... sütkérezik, mondod, sütkérezik... a gorilla... sütkérezik... mi meg itt fogunk megfagyni... a nyelvem már penészes...

FILMES: Az enyém is...

SZTRÁJKTÖRŐ: A gorilla meg, mondod, sütkérezik... felettünk... rajtunk...

FILMES: Le kellene csalni... hogy vigyék az egyesbe... vagy megkérni, hogy felváltva napozzunk... csak egy-egy órára... Az egyik barátomnak volt kvarclámpája, télen is barna volt, néha megengette, hogy alátartsam a fejemet... a gorilla is olyan lesz, mint a csoki...

SZTRÁJKTÖRŐ: Mi meg mint a krumpli a pincében... máris érzem, hogy csírázok... gyertyányi csírák nőnek belőlem... mint a polip...

FILMES: Meg kellene kérni...

SZTRÁJKTÖRŐ: Fenét, úgysem ér semmit, jól tudod, hogy milyen...

FILMES: Hát akkor?

SZTRÁJKTÖRŐ: Csak erőszakkal juthatunk fel... Ez a taknyos...

FILMES: Egyből bezúzná a koponyámat.

SZTRÁJKTÖRŐ: A koponyádat, a koponyádat, hogyd már végre a koponyádat...

FILMES: Hát akkor?

SZTRÁJKTÖRŐ: Hidegre kell tennünk.

FILMES: De hogyan?

SZTRÁJKTÖRŐ: Acéldrótot kellene szereznünk és azzal alulról átszúrunk... és szépen lehelyeznénk, le a legalsóra...

FILMES: De hol szerezzünk drótot?

SZTRÁJKTÖRŐ: Majd a sétán.

FILMES: A sétán, a sétán, miféle sétán? Én már nem is emlékszem, mikor vittek bennünket sétára... sétára... *(halkan magának)*

— Az udvar... Az udvar is évről évre kisebb. Amikor még idehoztak, végtelennek tűnt, mint egy futballpálya, most meg már ennél a lyuknál is kisebb, úgyhogy most már lassan a cella lesz az udvar, az udvar meg a cella... Az ég már kormosabb, mint a cella. Mennyezete... alacsonyabb...

(szünet, füttyörészés a második síkból)

FILMES: Te, Sztrájkörő!

SZTRÁJKTÖRŐ: Mi az?

FILMES: Megvan!

SZTRÁJKTÖRŐ: Mi van meg?

FILMES: Az ötlet. El kell tőle kérni azt, anivel rajzolta, és akkor mi is rajzolhatnánk magunknak, ide a középső deszkára... Akkor mi is sütkérezhetnénk... sütkérezhetnénk, mint a gyíkok... egész nap... mi is leburnulnánk... akkor nem is lenne szükségem hálósapkára... éjszaka is sütkérezhetnénk... az ultraviolett sugarak...

SZTRÁJKTÖRŐ: De mivel rajzolhatta? Jól tudod, hogy itt aztán igazán senkinek sem lehet semmiféle írószerszáma... előbb lehet gépfegyvered, tankod, ágyúd, repülőd, selyemharisnyád, mint írószerszámod... Mi a politikai foglyoknak abba a csoportjába tartozunk...

FILMES: Én is?!

SZTRÁJKTÖRŐ: Nézd a kopasz angyalt! Téged tulajdonképpen miért kaszliztak be? Tán még azt sem tudod, hogy miért kerültél síttrre?

FILMES: De, de... Biztosan igazad van... En még nem is gondolkodtam ezen... sokáig azt hittem, hülyéskednek... de aztán elmúlt egy év, elmúlt két év, elmúlt három év, elmúlt négy év, elmúlt öt év, elmúlt... *(elhalkul)* Most már kezdem elhinni...

SZTRÁJKTÖRŐ: Mit?

FILMES: Azt, amivel vádoltak. De hát ez így szokott lenni... Ez is biztosan szimpatikus...

SZTRÁJKTÖRŐ: Mi?

FILMES: Hát tudod, egy olyan kis filmszalagot, amin cigarettázom, kávézom...

SZTRÁJKTÖRŐ: Cigarettázol, kávézol és a falon is cigarettázol, kávézol és nézed, hogy cigarettázol, kávézol...

FILMES: Igen, egy olyan kis szalagot, amin cigarettázom, kávézom, ki-küldtem Nyugaton élő, gyerekkori barátomnak...

SZTRÁJKTÖRŐ: És?

FILMES: És, és úgy látszik, a vámosok, a fináncok levetítették, és ki-sült, hogy az asztalon, ahol kávéztam, cigarettáztam, kint felejtettem egy tervrajzot... tudod, én technikai rajzoló voltam... és, és most itt vagyok...

SZTRÁJKTÖRŐ: Hahaha!!!

(A negyedik és a harmadik sík egybeolvad. Hirtelen éles sípszó, kivágódik az ajtó, rendőrök, kutyák rohannak be.)

I. RENDŐR: Vigyázz!

FILMES: 54678-as cella, létszám: 3.

II. RENDŐR: Hol a kréta? ...

FILMES: Milyen kréta? ...

SZTRAJKTÖRŐ: Kréta? ...

II. RENDŐR: A vörös szabókréta!

SZTRAJKTÖRŐ: (a Filmes föléhez hajolva) Látod, szabókréta ...

I. RENDŐR: (kiabálva): Ne sugdolóz! Kutassátok át a cellát! Ti meg meztelenre! Egykettő! (szünet)

III. RENDŐR: Sehol semmi.

II. RENDŐR: Semmi.

I. RENDŐR: Hogyhogy, semmi?

II. RENDŐR: Ott a nyoma! Ott a nyoma! Ott a vörös kréta nyoma!

I. RENDŐR: Báránykáim, tehát ti voltatok! Újrakutatni mindent! (kutyaugatás)

FILMES: (halkan): Szóval, vörös szabókréta ... jaj!

I. RENDŐR: Mi az?! Mit üvöltesz, mint egy barom?!

FILMES: Örmester elvtárs, alázatosan jelentem: a Kapus megfricskázta a fejemet ... a hálósapkámat meg ...

I. RENDŐR: Kuss!

FILMES: ... a hálósapkámat meg nem engedték... tetszik tudni, kinn állandóan kalapot viseltem ...

II., III. RENDŐR: A kréta nincs sehol.

I. RENDŐR: Rendben. Öt percet kaptok. Öt perc múlva itt akarom látni a tenyeremen: a vörös krétát. Gyerünk! Hátra arc!

(távoznak, de hallani lehet, hogy az ajtó előtt várakoznak)

Harmadik sík.

KAPUS: Hol a labda? Dobj egypárat a felső sarokba ...

SZTRAJKTÖRŐ: Miért nem adtad oda nekik a krétát?

KAPUS: Megettem a maradékot.

FILMES: Megetted?

KAPUS: Meg.

Első sík.

I. RENDŐR: (negyedik sík) Nézd, visszafekszenek.

SZTRAJKTÖRŐ: (első sík): Hol szerezted?

KAPUS: (második sík) Az udvarban.

FILMES: (első sík): Mikor etted meg?

KAPUS: Fél órája.

FILMES: Talán még nem emésztetted meg.

KAPUS: Azt hiszem, már a vasat is megemésztettem volna.

SZTRAJKTÖRŐ: Hány percünk lehet még?

FILMES: Három.

(szünet, lassan erősödő órakettyegés)

SZTRAJKTÖRŐ: Kapus.

KAPUS: Mi az?

SZTRAJKTÖRŐ: Egy-egy percre felengedhetnél bennünket a Napodhoz ... holnap egész nap dobálni fogok neked a felső sarokba ...

KAPUS: Rendben. De csak egy-egy percre, hogy utána még nekem is maradjon egy perc. Először a Filmes.

SZTRAJKTÖRŐ: Jó. Mássz!

(ágynyikorgás, lassan erősödő óraketyegés)

FILMES: Istenem, istenem... lassan két éve lesz, hogy nem láttam a napot... azelőtt is csak az udvarból... és hogy izzik... könnyen napszúrást kapunk... ha itt lenne a hálósapkám... és itt valahol lehet a tenger is... halljátok?!... a hullámok... a hullámok... milyen meleg a víz is... zöld... ott a másik part... ha itt lenne a karneram...

KAPUS: Csere! Gyorsan.

(óraketyegés)

SZTRAJKTÖRŐ: *(második sík)* Itt fenn valóban hallani a tengert, le kellene vetköznöm... mi is barnák leszünk... ha egyszer kiszabadulok, többé sosem mozdulok a napról...

(óraketyegés)

FILMES: *(halkan)* Kopus, te is politikai vagy?

KAPUS: Nem tudom. Állítólag nemcsak kábítószer, fegyvert is találtak a kocsimban... a törököktől jöttem... Muszáj a jövőre is gondolni... hasamban napról napra szaporodik a kő...

SZTRAJKTÖRŐ: ... zöld...

(óraketyegés)

KAPUS: Kész! Befejeztük.

FILMES: Még egy perc.

(óraketyegés)

KAPUS: *(második sík, énekel)* Két kislány jött
két kislány
És mamájuk után is
Megnyalták volna még
Szájukat a cápák

(óraketyegés)

Harmadik sík: kicsapódik az ajtó. Nagy zűrzavar.

I. RENDŐR: A vörös krétát!

II. RENDŐR: Hol a kréta?!

KAPUS: Megettem.

I. RENDŐR: A vörös szabókrétát!

FILMES: Nincs.

II. RENDŐR: Hol a kréta?!

SZTRAJKTÖRŐ: Megette.

I. RENDŐR: A vörös szabókrétát!

FILMES: Nincs.

I. RENDŐR: Kérem. Letörölni azt onnan a mennyezetről! Fel a keze-
ket! Hátra arc! Két lépést előre! Vigyázz! Egy, kettő, három...!
Tűzelj!

(sortüz — hosszú szünet — a lövések elhaló visszhangja)

I. RENDŐR: Meghalt mind?

II. RENDŐR: Mind.

I. RENDŐR: Vigyétek őket.

(sipszó, kerepelés a vasrácson, halk, mély kutyaugatás)

VÉGE

Dramaturgiai, rendezői utasítások helyett, befejezésül, Ranko Marin-ković egy mondatát idézném:

„Pusztá, üres térségek akusztikája, iszonyú, reménytelen.”

AZ EPIKAI KONZERVATIVIZMUSTÓL A REGÉNY BÍRÁLATÁIG

Major Nándor: *Hullámok*. Forum, Újvidék, 1969.

Olvasása után némi tanácstalansággal tesszük le Major Nándor regényét. Mert úgy érezzük megtéveszt bennünket: tudatosan vállal egyfajta epikai konzervativizmust, és ezt olyan kendőzetlenül és nyíltan teszi, hogy felkelti az olvasóban a kételyt: az, amit lát, talán nem is epikai konzervativizmus, hanem annak visszájára fordított képe, kontrasztja, vagy — még élesebben fogalmazva — groteszk ellenképe. Mert Major mintha figyelembe sem venné az újabb prózai törekvéseket, sem nyelvezetében, sem stílusában, sem közlésmódjában nem használja fel az újabb regényirodalom kutatásait. Legfeljebb csak annyiban, hogy a mű felépítésében nem követi a szigorú időrendet, és a hős vagy hősök életét nem teszi meg a regény keretének. De ez nem elég ahhoz, hogy feloldozza tanácstalanságunkat. Ugyanakkor az újabb kutatásoknak és eredményeknek ez a nem is annyira kritikus, mint inkább allergiás visszautalítása nem eredményez egy klasszikus értelemben vett regényformát: a *Hullámok* lintor a klasszikus regényforma felé. Tanácstalanságunk ezzel a felismeréssel tovább növekszik. Mégis, kíséreljünk meg eligazodni és partot érni a „hullámok” között.

Major regényének pontosan reprodukálható története van, amely annyira előtérbe kerül, hogy már-már az anekdota határait is eléri. Ennek megfelelően, regényhősei pontosan megrajzolt alakok, sőt „élet-hűek”, kevésbé tételesek, mint amilyenek a *Dél* hősei voltak. Mégsem lehet a *Hullámok*at úgy megközelíteni, mint a hagyományos regényt. Mert a cselekménye és a hősei is túlságosan szándékoltak, megszerkesztettek; sőt meglátszik rajta, hogy laboratóriumban készült, egy meglehetősen agyafűrt képlet alapján, és mindezt Major még csak titkolni sem igyekszik. Nyíltan és némi gúnyos mosollyal tárja elénk Major Nándor a *Hullámok*at, mintha csak azt mondaná, nézzétek, mivé vált a regény, mi maradt belőle, ne üljetek fel az ihletről szóló meséknek, hiszen mindaz, amit kaptok, csak a mesterség kérdése. Bárki, aki bölcsen, hidegen és elég logikusan gondolkodik, meg tudja csinálni.

Major Nándor a *Hullámok*ban még arra is vállalkozott, hogy a „társadalmi tabló” igényét is kielégítse. Regénye a társadalmi struktúra több rétegébe nyújt betekintést: „évek óta túlságosan is közletről vagyok részese annak a különös súrlódásnak, amelyet a háborús nemze-

dék és ezek között a fiatalok között látni vélek” — mondja az Egy regény befejezése című, a *Hullámok* megszerkesztésével foglalkozó tanulmányában. De nemcsak a háborús nemzedék és a fiatalok nemzedéke az amit Major vizsgál, itt vannak a háborúból kimaradottak, azután az apró lopástól sem idegenkedő csavargók, hogy ne is említsük azokat a rétegeket, amelyeket a háborús és a fiatalok nemzedékén belül lehet felismerni. Mintha csak egy társadalmi rend keresztmetszetét adta volna. A hagyományos regény igényének megfelelően. Csakhogy egy ilyen széles spektrum önmagában már gyanús: hogyan lehet e rétegek között — egy aránylag rövid regényben — megteremteni az összefüggéseket a nyílt szándékoltság, a túlságosan látható megszerkesztettség nélkül? Major, úgy látszik, abban a pillanatban, amikor megrajzolta ezt a széles társadalmi spektrumot, nagyon is közvetlenül figyelmeztet arra, hogy itt állgha van elsősorban emberi sorsokról szó, inkább egyfajta regényes konstrukcióról. Tehát akkor, amikor felrajzolta regényének társadalmi hátterét, egyúttal meg is kérdőjelezte annak hitelességét. A tudatos írói eljárás példája ez. De ugyanakkor nem kérdőjelezte-e meg a regény létét is? Nagyon logikus kérdése ez a regénynek: mert ha a regényírás pusztán a mesterség kérdése, akkor vajon mire való az évszázados „regény-legenda”?

Major Nándornak van egy elbeszélése, amelynek tanúsága nemcsak a szerző írói gyakorlatára, hanem a *Hullámok* természetére is fényt deríthet. Majdhogynem ars poetica jelleggel lehetne ezt az elbeszélést felruházni. A *Büntetés* novellái között jelent meg, a címe: *Útvesztő*. Dr. Kerepesi, a gyári pszichológus az újonnan kinevezett gyárigazgatónak beszámol egy esetről, azt példázva, hogy milyen bonyolultak és hogy milyen mély összefüggések vannak az emberi viszonylatokban. Beszámolója egy sor lélektani összefüggésből áll: feltételez egy alaphelyzetet, és ebbe mind újabb és újabb elemeket vezet be, s azokat úgy építi egymásba mintha csak falat rakna vízmérővel. Beszámolója azt az érzést kelti, hogy az életben minden logikus következménye valaminek, még a megmagyarázhatatlan események is. Holott ez csak a novellában lehet így.

Elbeszéléseiről írva, elsősorban erre a novellájára gondolva monhattam, hogy Majort a nagyfokú írói tudatosság és ebből következően, írói módszerét, a körmönfont bonyolítás jellemzi. Adva van egy élethelyzet, bármilyen kicsiny és érdektelen, de alkalom arra, hogy belőle egy összetett, bonyolult, rejtett szálakat feltáró, a véletleneknek is értelmet biztosító eseménysor bontakozzon ki, ha kell egy egész regény. Csak közel kell hajolni ehhez az élethelyzethez, megvizsgálni és egy sor kérdést felvetni: mi lenne, ha? és ez miért?, hova vezet?, ha oda vezet, akkor ez visszafelé hogyan határozza meg a tetteket és a cselekedeteket? és így tovább. Vég nélkül lehetne, és lehet is, szaporítani a kérdéseket és a történetet, ezért soha nem lehet befejezni, az eseménysor sohasem ér véget, mert mindig mindenből következik valami, a pont nem zár le semmit. Idézett tanulmányában Major arról számol be, hogyan kereste a regény befejező fejezetének a helyét és egyáltalán hogyan kutatta a befejezés lehetőségét, mignem az utolsó fejezet a könyv legelejeére került, és ezzel a történet a befejezetlenség látszatát kelti, a mű tehát nyílt a jövő felé, és így írói eljárása célba talált.

Ez az eljárási mód, a túlzott szándékoltság, nagyon világosan mutatkozik meg a *Hullámokban*.

Adva van a regény első fejezetében egy élethelyzet: Rudi és Gizi az

orosz rulett „lejátszása”, a baleset után, melyben harmadik társuk Béla életét vesztette, menekülnek és egy Duna-parti házban húzódnak meg. Innen, ebből a helyzetből vezet a regény minden szála: milyen feltételek szükségesek az orosz ruletthez — *alkalom* arra, hogy a szerző a fiatalokról, mégpedig a fiatal nemzedék meghatározott rétegéről beszéljen. A menekülés ténye *alkalom* a Majorra oly jellemző lélektani alaphelyzetek kutatására. A Duna-parti ház újabb *alkalom* egy másik fiatal, Miki, a háztulajdonos, megismerésére, aki a ruletтеzőkkel szecsnben valami mást képvisel, talán a lehetséges „pozitívumot”. És a negyedik szál, ami ebből az élethelyzetből tovább vihető — talán a legfontosabb *alkalom* —, a hősök életkörülményeinek a megvizsgálása, lehetőség a múlt rögzítésére, de ugyanakkor lehetőség a „háborús nemzedék” mai életformájának a megvizsgálására is. De *alkalom* ez az első élethelyzet arra is, hogy a regény legsajátosabb hőseivel, a jobb sorsra érdemes kihágási bíróval megismerkedjünk: ő igyekszik felderíteni a ruletтеzés, a baleset talányát. A Duna ugyanakkor *alkalom* arra is, hogy a regény két koronatanúja, Csutak és a fekete bekapcsolódjon: a ház, ahol Rudi és Gizi menedékre találtak és az a ház, ahova Miki a sebesült Rudit elrejtí, szintén a Dunán van, ők pedig naphosszat a Dunán csatangolnak — ha szemtanúra van szüksége, rajtuk kívül ugyan kit választhatna a szerző?

A *Hullámonak* ilyen szempontú megközelítése rendkívüli módon példázza Major írói módszerében a *kombinálás mechanizmusát*.

De ugyanezt figyelhetjük meg a hősök egymáshoz való viszonyának kiépítésében is.

Ugy tűnik, a hősök között nincsenek vagy alig vannak valóságos, meleg, emberi kapcsolatok: kapcsolataik jellege elsősorban „technikai”. Osszetartoznak, mert a szerző által kijelölt sors és a megszerkesztett társadalmi tabló így hozta. Figyeljük meg azt a két kapcsolatrendszert, amelyek kereteiben Gizi a regény legtöbb figyelemmel megrajzolt alakja él: Gizi „hivatalos” apját kivégzik, akkor az anyja hozzámegy ahhoz, aki elfogta és így a kivégzőosztag elé küldte első férjét, majd a lányának bevallja, hogy „valóságos” apja az a jogász, aki az orosz rulett körülményei, tehát egyfajta bűncselekmény után letartat. A balesetnek Gizi is részvevője. De ez még nem elég. Kérdül az is, hogy Gizi „hivatalos” apja azért lett katonaszökevény — azonkívül, hogy gyáva volt —, majd partizán és végül rablógyilkos, akit kivégeznek, mert a katonai behívóján álhúzták a jogász, a „valóságos” apa nevét és az övét írták oda. Persze, ez csak az egyik összefüggési rendszere a műnek. És Gizi sem él csupán ebben a rendszerben, hanem rabja a magánéletét meghatározó kapcsolatrendszernek is: Bélát szereti, aki meghal a ruletтеzés közben, de Rudihoz tartozik, aki megsebesül, de legszívesebben Mikié lenne, ezért állandó érdeklődése Rudi hol- és hogyanléte felől nem más, mint reménykedés, hogy a fiú eltűnik örökre. Valahogy úgy építi Major ezeket a kapcsolatrendszereket, ahogyan a jogász megkapta Gizi anyját: hetekig, hetente egyszer piros papucsot vásárolt az asszonytól, és amikor sikerült felkeltenie annak érdeklődését és megnyerni vonzalmát, megkéri, vigye el a lakására az éppen megvásárolt, hetedik pár papucsot. Az asszony, amikor az ágyból a fürdőszobába megy, a kád mögött meglátja az összes nála vásárolt papucsot. Major írói módszere is anynyira kitervelt, mint a jogász hódítási művelete. Ugy látszik, mindkettő sikeres is.

Csakhogy kérdés, megállhatunk-e az alkotási mód tudatosságának konstataálásánál?

Ugy látszik, nem. Mert ez már jóval több „tudatos” tartalmaz, mint hogy ne figyeljünk fel arra, hogy talán ez a rengeteg tudatosság és szándékolttság, ez az aggályos megszerkesztés önmagán túl valami mást is jelent. Mert ha a korszerű regény lemond a történetekről és a hőskörről — Robbe-Grillet mondja egy helyen: „Regényeinknek nem az a céljuk, hogy regényhősöket teremtsenek, sem pedig az, hogy történeteket meséljenek el.” —, arról azonban nem mondhat le, hogy egyfajta hőst szerepeltessen, vagy hogy egyfajta történetet mondjon el, mert hisz a francia új regény sem más, „mint bizonyos emberekkel megtörtént események elbeszélése” (Bernard Pingaud). Tehát a korszerű regény sem képes arra, hogy megszabaduljon a hagyományos regény meghatározótól. Csakhogy a korszerű regény egészen másként viszonyul a cselekményhez és a hőskökhöz. Elutasítja őket, sokszor oly radikálisan, mint mondjuk Beckett regényeiben, de mindig róluk beszél, mert ha beszél, akkor valakiről és valamiről kell szólnia. Vagyis, mándaz, amit az újabb regény kutatásai során elutasít, nem tűnik el, hanem más formában, negatív előjellel tér vissza. Voltaképpen, az újabb próza a lehetetlenre vállalkozik, és hatásában elsősorú szerepet kap az ellentétek harca, az ellentétek megütközése. Mert két pólus közé szorult: egyrészt a szándékok: az elutasítás hat ki rá, másrészt a reális lehetőségek: az elutasított visszatérése tartja vonzóerejében. E két pólus között, sokszor a senkiföldjén, tanácstalanul és tájékozatlanul, zavartan létezik a modern próza. Kutatásai, az experimentum az, ami kivetheti erről a senkiföldjéről.

Egy ilyenfajta kutatásnak, experimentumnak kell tekinteni Major Nándor regényét.

A *Hullámokban* vállalja az *epikai konzervitizmus látszatát*, de célja nem a hagyományos regényhez való visszatérés, mert a hagyományos regény nem kiút abból a bonyolult helyzetből, amelyben a próza és a regény van. Regényét azoknak az elveknek az alapján alkotja meg, amelyek a hagyományos, elsősorban a realista, de sokszor a naturalista regény ismérveivel voltak: a társadalmi tabló megrajzolása egyrésztől, egyfajta pszichológiai logika követése másrésztől, egy bonyolult összefüggérendszer megrajzolása harmadrésztől... Csakhogy, Major elárulja a hagyományos regényt: megismerte és betartotta szabályosságait, törvényszerűségeit, és egy alkalmas pillanatban szabálytalannak látszó mélyütéssel visszamért rájuk. Árulásának bizonyítéka, hogy nem rejtette el a *Hullámokban* a szabályosságokat és a törvényszerűségeket, inkább nyíltan és pörén felmutatta őket. S ezzel egy egészen más síkra helyezte át regényének súlypontját. Az a sok szabályosság és szándékolttság, a körmönfont bonyolítás és a kombinálás mechanizmusa Major regényét voltaképpen a hagyományos és nemcsak a hagyományos, hanem minden más regény bírálatává avatta. Meglehet, nem is volt ez szándékában. A *Hullámoknak* azonban ez a jelentése tagadhatatlan. Annál is inkább, mert újabb regényeink közül elsősorban Majoréban figyelhető meg a regényről, a regény értelméről, súlyáról, létkérdéseiről való, rendkívül intenzív *kritikai gondolkodás*. Azt lehetne tehát mondani, hogy Major regénye, amennyiben regény a szó megszokott értelmében, annyiban a regény kritikája is, a szó szokatlanabb értelmében.

Persze, hátramaradt az a kérdés még, hogyan is viselkedik a regény egy ilyen helyzetben: kibújt a saját bőréből, „bírálatát” vedlett, de vajon alkalmas-e így az ún. „regényfunkció” betöltésére? Vagyis, alkalmas-e arra, hogy a prózának megfelelően — most már nem kérdés, hogy a hagyományos vagy a korszerű prózának megfelelően — esztéti-

kai hatást váltson ki? A kérdés annál is inkább aktuális, mert a *Hullámok*, tekintet nélkül arra, hogy regénybírálat, voltaképpen mégis regény akar lenni, tehát esztétikai hatását sem a bírálat érvényességével akarja kiváltani, hanem „regényszerű” sajátosságaival. Merthogy, nyilvánvaló, a túlzott szándékosság és megszerkesztettség elveszi azoknak a felismeréseknek, azoknak a szép örömöknek az élet, amelyekkel az írott szó rendelkezik, és amelyek annak a teremtett világnak a legmélyén húzódnak meg, amit regényvilágnak nevezünk. És az is nyilvánvaló, hogy a konstrukció, bármennyire is következetes és eredményes, nem helyettesítheti a próza sodrását, a nyelvi erősséget, az érzések és az érzelmek intenzitását, sőt nem helyettesítheti a művészivé minősült gondolatot sem. Major tudatában volt mindazoknak a veszélyeknek, amelyekkel az ő írói módszere jár. Ezért a *Hullámokat* mint mozgalmas regényt írta meg; arra törekedett, hogy az esemény mozgalmassága, változatossága révén elkerülje a veszélyeket. Vajon sikerrel járt-e ez a törekvése? Azt lehetne mondani, ami konstrukcióként indult, konstrukció is marad, csak hogy Major regényében a konstrukció egy különös és alapjában véve újszerű világnak a feltárására is alkalmasnak bizonyult. Mégpedig egy meglehetősen szűk és szürke világ feltárására, amelyben már alig vannak véletlenek, amelyben már minden kitervezett, és jól megszerkesztett, amelyből hiányzanak a meglepetések, a váratlan sorsfordulatok, a felejtés és az emlékezés játékossága, a könnyedség, az örömteli apró felelőtlenség... Hiányzik belőle minden, ami az emberi élet melegségét példázná. Minden egy vasfegyelemről tanuskodik, szigorú következetességről. Voltaképpen idegen világ a *Hullámok* világa. Ez egyúttal azt jelenti, hogy Major, regényében, bármennyire is szándékolt az, illetve pontosan a szándékoltság folytán, egy kor emberi minőségeinek és értékeinek megközelítésére vállalkozott. Tehát az *emberi utat választotta*. És ez végeredményben azt jelenti, hogy bizonyos vonatkozásaiban, Major sikeresen küzdötte le a leselkedő veszélyeket.

Bányai János

EGY „HARCOS” KRITIKUS

Vasilije Kalezić: *Kritički sporovi*. Kulturni centar kiadás, Novi Sad, 1969.

Vasilije Kalezić nevét a folyóiratokból, lapokból már ismerjük. A *Kritički sporovi* első könyve. S első könyvének első mondata, melyet kritikai credójának tekinthetünk, egyértelmű megnyilatkozás: „A kritika: harc az igazságért” — állítja Kalezić, anélkül, hogy kifejtjené: kinek az igazságáért, milyen igazságért harcoljon a kritikus. Tehát amennyire egyértelmű, annyira általános, általánossága miatt pedig megtévesztő állításból indul el, s ez az általánosság aztán megóvja (legalábbis ő azt hiszi, hogy megóvja), a tévedéstől, tévedés esetén pedig az elmarasztaló ítélettől. Mert szép dolog az igazságért harcba szállni, de még szebb volna, ha a szerző pontosabban meghatározná, milyen az a harc és milyen az az igazság, hisz mégiscsak irodalomról van szó, csak irodalomról (habár Kalezić ezt sohasem mondja ki, sőt nemegyszer megszere kerül az irodalomtól, de azt hiszem, kritikusai működése mégiscsak

irodalmi jellegű, végcélja az irodalom kérdéseinek tisztázása; ha tévedek, az inkább Kalezić kritikusi lelkiismeretét terhelheti), de az igazságért való harcot úgy értelmezi, miként Kalezić teszi, s az igazságért való harc leple alatt régi igazságokat támadni, illetve egykori igazságtalanságok ellen sikra szállni (amikor vannak fontosabb ügyek) -- ez az út az irodalmon kívüli területre vezet, s mint látni fogjuk, oda is vezette a szerzót.

S ha kezdő mondatával ilyen kétségeket támaszt bennünk, további okfejtése könyvének bevezető írásában csak szaporítja a kételyeket, fokozza az olvasó ellenkezését.

Vissza kell Kalezić szerint térni a kritika eredeti alapelveihez: meg kell különböztetni a művekben az igazat a hamistól, a szépet a rúttól, a haladót a maradítól. Ez persze, így, első pillantásra, rokonszenvesnek látszik, jól hangzik. Mi van azonban e szép, hangzatos, lelkesítő szavak, követelmények mögött? Ha félretoljuk a kulisszákat, elének tárul Kalezić világa: itt az esztétikai szempontok háttérbe szorulnak, ideológiai, sőt politikai szempontok kerülnek előtérbe, csoport- és más érdekek jutnak kifejezésre; itt találjuk meg Kalezić kritikájának vezérelveit.

Akármilyen témához nyúl kritikuskunk, egy igazságot keres, melyet, állítólag, azelőtt leplezgettek, takargattak, habár nyilvánvaló, hogy vagy nem az a teljes igazság, melyet Kalezić igyekszik bebizonyítani, vagy már régebben kimondták, de Kalezić most saját felfedezéseként akarja tálni, vagy egyszerűen: nem ez az igazság. És ez a legsúlyosabb eset, hisz még emlékezhetünk, Kalezić épp az igazságért való harc jelzavát írta lobogójára, mielőtt kiállt volna a kritika harcmezéjére.

Kalezić írásainak témáit a jugoszláv irodalmakból meríti, nevezetesen a szerb, a Crna Gora-i és a horvát irodalomból, s minden egyes esetben, kivétel nélkül, valamiféle igazság kiderítésére vállalkozik.

Svetozar Markovićról például azt akarja bebizonyítani, ami többekévesbé nyilvánvaló volt eddig is, hogy ti. a harcos értelmiségi lípusa. Űjat nem mond róla, s írásának egyetlen érdeme, hogy megemlékezett egy elfelejtett évfordulóról. Pera Todorovićban, ellentétben az eddigi nézetekkel, a tagadás szellemének megtestesülését látja, s rehabilitálásáért emel szót; a Todorović műveiben megnyilatkozó tagadás szellemét ugyan szemlélteti Kalezić, a rehabilitálás követelése azonban túlzás — vagy tárgyaltan, hisz csak Todorovićnak egy észre nem vett, elhanyagolt jellegzetességéről van szó, egy jellegzetes vonás elismertetéséről, s nem magának az embernek az elmarasztalása ellen küzd. Ljubomir Nedićet a szerb kritikai szabadság letéteményesének tartja, ellentétben más véleményekkel, melyek Nedićnek nem ezt a tulajdonságát tartják a legfontosabbnak; s irodalmi szempontból kár is lenne egy kritikust, akinek kétségtelenül vannak érdemei, csak egy tulajdonsága szerint értékelni.

A Jovan Dučićról szóló írás külön figyelmet érdemel. Közismert dolog, hogy erről a szerb költőről milyen ellentétesek a vélemények. Kalezićnek mindenesetre érdeme — s könyvében talán ez az egyetlen írás, mellyel egyetértünk —, hogy Dučić költői értékeit helyezi előtérbe, minden emberi gyengesége, botladozása ellenére. Ez az állásfoglalás

Kalezićnak mind erkölcsileg, mind irodalmilag nagy pozitívuma. Sajnos, ebben nem tudott következetes maradni.

Veilbor Gligorićtól, a konzervatív szerb kritika vezéralakjától fiatalkori bátorságát, nyíltságát, élességét, harciasságát kéri számon. Kalezić elfeledkezik az évekről, de arról is, hogy a késői, az öreg Gligorić harciassága a konzervatív irodalmat szolgálta volna — mint ahogy szolgálta is —, és elhallgatása épp a haladó, a modern irodalom győzelmével esik egybe.

Miroslav Krleža iránt tisztelettel viseltetik ugyan Kalezić, de Kritikai lételek Krležáról című írásából kitetszik, hogy alapvető dolgokban nem ért egyet a nagy horvát íróval, ellenzi az elfogultságot Krleža iránt, a tömjénezést, melyre van példa, s Krleža életművének alapos kritikai vizsgálatát, átértékelését követeli. Csakhogy nem elég követelni! Ha meglátta, hogy Krležát néha túlságos dicsfény övezi, ha műveiben elvetendő mozzanatokot, vonásokat talált, neki kellett volna veselkednie, mint telivér, harcos kritikusként, s bonckés alá venni Krleža alkotásait. Hic Rhodus...! Ám ettől óvakodik a harcias kritikus...

Kalezić nagy témája, specialitása Radovan Zogović. Kimagasló, de méltatlanul elmarasztalt, félretett, elfelejtett, elhallgatott stb. jugoszláv írónak tartja, módfelett tiszteli, s nem érti, miért is nem tiszteli hasonlóképpen az egész jugoszláv irodalom, kritika és irodalomtörténet. Zogović nem irodalmi, illetve nem szépirodalmi működéséről óvatosan és keveset beszél Kalezić, s ha szót ejt róla, akkor védelmezve, igazolva Zogovićot. Kalezić mindent megtesz — a belemagyarázástól, mellébeszéléstől sem riad vissza — annak érdekében, hogy egy mediokritást a jugoszláv irodalom csúcspontjára állítson. Miközben Zogović szépirodalmi, főleg költői alkotásait mutatja be, nem veszi észre, mennyire avult mércékkel, mennyire nem irodalmi, nem esztétikai módszerekkel dolgozik, s amit értékékként fel kíván mutatni, arról nem veszi tudomásul, hogy középszerű, s a mai jugoszláv irodalmakhoz vajmi kevés köze van.

A szürrealizmussal nem tud kibékülni Kalezić, s akár szellemi atyja, Zogović, enyhén szólva irodalmi destrukciónak tekinti ezt az irányzatot. S ha attól el is tekintenénk, mit tart a szürrealizmusról, mert hát ez esetleg izlés dolga, azt nem lehet észre nem venni, hogy az egésznek tulajdonképpen Marko Ristić az oka, Marko Ristić, a szürrealista, aki néhány írásában támadást merészelt intézni a szocialista realizmus és az ún. szociális irodalom ellen (melyek ugyancsak a szívéhez nőttek Zogovićnak, következőképp talán Kalezićnak is), aki sikra mert szállni az alkotói szabadságért. Ugyhogy Kalezićnak a szürrealizmussal való leszámolása tulajdonképpen leszámolás Marko Ristićé, akit igazán kár lenne védeni ettől a támadástól, hiszen minden tévedése, gyöngesége és gyöngéje ellenére is tudjuk, milyen hely illeti meg a szerb irodalomban, a szürrealizmus történetében, és ezt a helyet se Kalezić, se a hozzá hasonlók nem tehetik kérdésessé.

A másik író, aki szállka Kalezić szemében, Miloš Crnjanski. (Persze nehéz megérteni, hogy aki Krleža és Ristić ellen van, az Crnjanski-ellenes. Na de hát úgy látszik, hogy Kalezićnak általában a nagy írók vannak útjában. Egy Zogović nem zavarja...)

Ellentétben a Zogovićról szóló írásával, melyben kerülte, hogy bálványának politikai állásfoglalásáról és működéséről szóljon, s csak szépirodalmi műveit elemezte, Crnjanskiról főleg irodalmon kívüli szempontokból beszél, habár Crnjanski művei közül épp irodalmi alkotásai: regényei, versei a maradandóak, s aligha akad valaki, aki tagadná Crnjanski kimagasló helyét a mai szerb irodalomban. Kalezić elítéli Crnjanskít, az embert, irodalmi értékeit azonban képtelen letagadni — inkább hallgat róluk. Elkéseredetten támadja közéleti, politikai szereplését, mely már a múlté, a történelemé, s amely nem befolyásolhatja Crnjanskinak, az írónak elismert nagyságát, mint ahogy Zogovićnak, az írónak középszerűségét sem lehet azzal cáfolni, hogy a közéletben oly kimagasló — s oly ellenszenves — szerepet játszott.

Hogy mennyire nem ismer mértéket bizonyos irodalmi tények értékelésében, azt szemléletesen bizonyítja könyvének utolsó írása is. Nem szeretne (ki tudja, miért) adósa maradni Sveta Lukićnak, s ezért *Savremena jugoslovenska literatura* című könyvét veszi vizsgálat alá. Több objektív megjegyzésen kívül Kalezićnek egy egész sor olyan észrevétele is van, melyek nem állnak, s csak ellentétes nézeteiből fakadnak, alapvető kérdéseikben azonban nem tudja Lukićot cáfolni vagy támadni. De voltaképpen nem is emiatt említtem ezt külön, hanem egy paradoxon miatt; Kalezić olyan alkotóknak szentelt írásokat, mint Nedić, Dučić, Krileža stb., s legalább megkísérelt bizonyos kritikai tételeket felállítani. Lukić könyve, véleményem szerint, olyannyira múltó, jelentéktelen ügy volt, hogy legfeljebb egy rövid recenziót vagy esetleg kritikai vizsgálódást érdemel meg, de nem egy olyan környezetben, ahol lényeges irodalmi és irodalomtörténeti kérdésekről van szó.

Ezek tehát Kalezić témái, és ilyen az állásfoglalása. Mint könyvének címe hirdeti, állandó kritikai perben áll írókkal, irodalmi mozgalmakkal, irányzatokkal, a maga igazságát igyekszik bebizonyítani s kiharcolni az elismerést. Amennyire kritikus, amennyire polemikus (s ezért kell és lehet vele polemizálni), annyira szűk látókörű a *Kritički sporovi* szerzője. Miként minősítsük azt, hogy azonos — irodalmon kívüli — mozzanatoknak különböző szerzők esetében különböző fontosságot tulajdonít; amit egynek elnéz, azt mástól számon kéri, amit másoktól követel, azt magára nézve nem tartja kötelezőnek? Vagy minek tudjuk be, hogy néha megengedi magának, hogy némely író ellen támadást intézzen ilyen vagy olyan okokból, más írókról pedig úgy beszél, hogy ugyanezek felett az okok felett szemet huny? Elhallgat bizonyos tényeket, amelyek valószínűleg döntő módon befolyásolhatnák akár az ő végső megállapításait, akár az olvasó ítéletét róla vagy az általa tárgyalt írókról. Ez csakis egy korlátolt szemlélet következménye lehet. Ha tehát irodalmi, esztétikai nézeteit tekintjük, ha számba vesszük álláspontját, törekvéseit, egész kritikai munkásságát, Kalezić, a kritikus kétségtelenül megérdemli, hogy elmarasztaljuk.

Kétségtelen viszont, hogy felkészült kritikussal állunk szemben, aki ismeri az anyagot, melyről ír — ezt meg kell állapítanunk. Nem irodalomtörténész, nem kutató, nem szolgál új adatokkal, a meglévő tények alapján — és teljes ismeretükben — alkot szintetikus képet témájáról. Annál súlyosabban esik latba, hogy nem minden rendelkezésére

álló adattal bánik egyaránt tárgyilagosan. Vannak árnyalatok, amelyek gyakran igen sokatmondók.

Minden egyes írását gondosan építi fel, véletlenül sem találunk nála rögtönzést — számol minden eshetőséggel, csak azt téveszti szem elől, hogy nem minden olvasó hisz neki fenntartás nélkül —, ám ehhez járul még egy tulajdonsága, amely talán nem vonatkozik minden írására, de irodalomtörténeti értekezéseire okvetlenül: hogy iskolás. A Svctozar Markovićról szóló írása például az összetévesztésig hasonlít egy alkalmi iskolai dolgozatra, máshol egész részek ilyenek, vagy pedig vizsgálódásának módszere viseli magán ezt a jegyet.

Kalezić szeretne sok mindenben kiválni, elütni a többiektől, de legfeljebb azzal kelt feltűnést, hogy 1969-ben 1909-es (vagy mondhatnánk: 1919-es) nézeteket vall; de hiába ez a különössége, hangját nem lehet megkülönböztetni azokétól, akik néha kórusban mondják fel a leckét.

(TL)

VISSZAPILLANTÁS A SZERB SZÜRREALIZMUSRA

Hanifa Kapidžić—Osmanagić: *Hrestomatija srpskog nadrealizma*. Poezija i tekstovi. Svjetlost kiadás, Sarajevo, 1970.

A szerb szürrealizmusról szóló doktori disszertációja után Hanifa Kapidžić—Osmanagić folytatta a kutatást az irodalomnak ezen a ropant izgalmas és a kutatónak rengeteg lehetőséget kínáló területén. Munkájának legújabb gyümölcse van előttünk: egy kresztomátia. Ezt még egy kötet követi majd, mely a szerb szürrealizmus elméletét és kritikáját tartalmazza.

Tízéves időszakot ölel fel a szöveggyűjtemény, 1922-től 1932-ig, tehát a szürrealizmus kezdeti és érett szakaszát, míg későbbi változásai, a mozgalom továbbfejlődése, felbomlása, következményei, a szerkesztő érdeklődésének körén kívül maradtak. Nyilvánvalóan csupán az előzményeket, a készülődést és a „klasszikus” szürrealizmust akarta megvizsgálni és bemutatni.

Majd négy évtized választ el bennünket a szürrealizmus virágzásától, s ez a könyv kitűnő alkalom arra, hogy seregszemlét tartsunk egy mozgalom felett. Olyan szövegekkel találkozunk itt, melyek — tekintet nélkül jelentőségükre — eddig nagyrészt hozzáférhetetlenek voltak az olvasóközönség számára, s amelyek lehetővé teszik a felmérést, az ellenőrzést: mit jelent ma a tegnapi szürrealizmus, hogyan viszonyulnak hozzá a mai, újabb keletű szürrealista alkotások (vagy próbálkozások), mi maradt meg az egykori szürrealista művekből, mi olvasható és élvezhető ma is, és mit találunk meg belőlük valamilyen formában, átalakulva vagy változatlanul, az újabb irodalomban.

Vannak itt gyönyörű, eleven szövegek. Dedinac, Vučo — a Pojas nevostí s a Žarni vlač például ma is éppolyan friss (legfeljebb már nem lep meg senkit), mint volt annak idején —, Matic, Davičo: mind rangos

írók, bennük a szürrealizmus teljesítette nagy, költői feladatát. Ezek a versek ma is hatnak, teljes fényükben ragyognak. Itt látszik, hogy a szürrealizmusban sem a szélsőségek a legérdekesebbek, legizgalmasabbak, mert például azok az automatikus szövegek, melyek csupán azzal a céllal készültek, hogy automatikusak legyenek, mint mondjuk Đorđe Kostić egyes szövegei, ma — kuriozításukon s egy-két figyelemre-méltó képen, fordulaton kívül — halottak, érdektelenek, nem vonzóak, elvesztették varázsukat, nem érezzük, mit jelentettek valaha, az idő tehát megtette a magáét, s azt, ami eleve nem volt maradandó, végleg a lomtárba utalta.

A szerkesztő persze a legjobb szövegeket igyekezett összeválogatni, ezzel megtisztította a szürrealizmust a sikertelen kísérletektől, diletáns, epigon munkáktól, s ami a gyengébb írások közül mégis belekerült a könyvbe, az csak jobban kiemeli, hangsúlyozza a jelentős alkotásokat, melyek a szerb irodalom abszolút értékei.

Ha majd megjelenik a szöveggyűjtemény második kötete, teljesebb lesz a képünk a szerb szürrealizmusról — akkor már csak a képzőművészeti alkotások kiadása marad hátra, ha erre valaki egyáltalán vállalkozik, pedig megérné a fáradtságot és költséget, hogy komplett anyag álljon a mai olvasók, érdeklődők rendelkezésére.

A kiadó, a szarajevói Svjetlost nagy szolgálatot tett irodalomnak, irodalomtörténetnek, olvasónak egyaránt azzal, hogy megjelentette ezt a munkát; ugyanakkor enyhén szólva furcsálljuk, hogy a minden sablon ellen hangos szóval, kézzel-lábbal tiltakozó, lázadó szürrealizmust egy ilyen szürke, sztereotip kivitelű könyvben mutatja be. Hát nem lett volna érdemes a kitűnő, megdöbbentő szövegeket megfelelő, izlésees, nem szokványos — mondjuk: a hagyománytalan és hagyományellenes szürrealizmus hagyományaihoz hű — köntösben közreadni? A húszas-harmincas évek szürrealista kiadványai elegendő példával szolgáltak, hogyan kellett volna ennek a könyvnek a benne foglalt anyaghoz méltó külsőt kölcsönözni.

(TL)

A NEMZETEK KÖZÖTTI VISZONY IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI AZ ÖNIGAZGATÁSÚ TÁRSADALOMBAN, FORUM, 1969.

Politikai kiadványaink között kétségtelenül megkülönböztetett figyelmet érdemel az a száznolcvan oldalas könyv, amelyet a FORUM *A nemzetek közötti viszony időszerű kérdései az önigazgatású társadalomban* címmel jelentetett meg. A könyv valójában annak a tanácskozásnak az anyagát tartalmazza, amelyet „a Szerb Kommunista Szövetség Központi Bizottságának Nemzetiségügyi Bizottsága, valamint a Kosovo—Metohija-i és a Vajdasági Kommunista Szövetség tartományi bizottságainak nemzetiségügyi bizottságai kezdeményezték, s az újvidéki Politikai Tanulmányi Központ készítette elő”.

A könyv nyolc beszámoló-tanulmányt tartalmaz, s emellett kivonatokat a vitából.

A nemzetiségi viszonyokat több oldalról is megvilágítják, s ez látszik már a szerzők összetételéből, illetve érdeklődési körükből is. Dr. Mezei István A nemzeti egyenjogúság regionális gazdasági tényezőiről ír, Dr. Rehák László tartományunk lakossága nemzetiségi megoszlásának jellegzetességeiről, Desa Romić a nemzeti egyenjogúság távlatairól Vajdaság öngazgató társadalmában; Jakim Szinadinovszki a nemzetek közötti viszony és a munka szerinti díjazás elvének következetes alkalmazását fejtegeti, Borislav Djurović munkájának tárgya a kommunista párt szervezeti felépítése a soknemzetiségű államban, Dušan Popović a nemzetiségi nyelvek egyenjogúsága; Zlatko Melvinger a vajdasági területi iskolák eddigi fejlődésének néhány jelegzetességét ismerteti, Dr. Hock Rezső pedig a nemzetiségi nyelvek egyenrangú használatát mint öngazgatósi megállapodást vizsgálja.

A könyv egészében véve érdekes és hasznos olvasmány azoknak is, akiket külön érdekelnek a nemzetiségi viszonyok elvi vagy gyakorlati vonatkozásai nálunk, s azok számára is, akik nem foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel, de napi munkájukban s általában életünk különböző területein találkoznak a nemzetiségi kérdés egy-egy megnyilvánulásával, s akarva-akaratlan állást kell foglalniuk, megoldást kell találniuk egy-egy kérdés kapcsán. Itt mégis a könyv bevezető tanulmányára szeretnénk elsősorban felhívni a figyelmet. Dr. Mezei István munkáját — A nemzeti egyenjogúság regionális gazdasági tényezői Vajdaságban — sok tekintetben újszerű, úttörő vállalkozásnak kell tartanunk. A szerző eddig szinte kizárólag közgazdasági tárgyú műveket jelentetett meg. Többek között: Vajdaság Autonóm Tartományának mint gazdasági régióknak jellegzetességei, Vajdaság gazdaságának történelmi jellegzetességei és irányzatai, A bácskai ipar fejlődése, Vajdaság mezőgazdaságának XVIII. és XIX. századi fejlődéséről stb.

Mint a tanulmány címe is mutatja, szóban forgó munkája is elsősorban a gazdasági viszonyok szemszögéből vizsgálja a nemzetiségi egyenjogúság kérdését. Nem vitatható, hogy ebben a kérdésben a gazdasági tényezőknek rendkívül fontos szerepük van, s az sem vitás, hogy eddig éppen ezt, a nemzeti egyenjogúságnak a gazdasági vonatkozásait hanyagoltuk el legjobban, azaz ezzel foglalkoztunk legkevesebbet. Objektív vagy szubjektív mulasztás-e ez, jelen pillanatban mellékes kérdés, nyilvánvaló azonban, hogy nem maradt következmények nélkül.

A szerző tanulmánya elején megállapítja, hogy „A nemzetiségi kérdés a társadalom kapitalista fejlődésének egyik legfőbb kérdése, amely tartalmilag mindenkor osztályjellegű, és mindig reális gazdasági tényezőkön alapszik...”. Már a következő oldalon olvashatjuk azt is, hogy: „Mindmáig nincs kellőképpen tisztázva a nemzetiségi kérdés a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet korszakában, még kevésbé abban a társadalomban, amely öngazgatósi szocializmusra törekszik. Minden kétségen kívülnek csupán a gazdasági tényező elsődleges jelentőségére vonatkozó fönt említett törvényszerűség tekinthető.”

Persze, valószínűleg akadnak olyanok, akik nem egyeznek azzal, hogy „mindmáig nincs kellőképpen letisztázva a nemzeti kérdés...”, hiszen nemegyszer olvashatunk olyan megállapításokat, hogy nálunk aztán

minden idevágó elvi kérdést tisztáztunk. Hogy honnan erednek ezek a félreértések, arra mutat rá a módszerről szóló részben: „Ugyanezekkel az okokkal magyarázható a nemzetiségi kérdés hiányos megvilágítása vagy teljes elhanyagolása is, arról nem is szólva, hogy az egész országban sokáig az a vélemény uralkodott, hogy ez a kérdés már »lekerült napirendről«, mert megoldódott. Mellesleg: más szocialista országokban is hasonló a helyzet.

Ha a nemzeti kérdést a nyelvhasználat kérdésére korlátozzuk, utána pedig a meghirdetett politikai jogokra is kiterjesztjük, eljutunk a napjainkat jellemző helyzetig. Ha valamely tévedés tömeges, akkor saját logikájú anyagi erővé válik. Amint erre rádöbbenünk és megpróbálunk kitörni a bűvös körből, ellenállásba ütközünk, mert sokan úgy vélik, hogy erőszakoljuk a vitát, minden ok nélkül.”

Ebben igazat kell adnunk a szerzőnek. Nemzetiségi vitáinkat hallgatva, valóban úgy tűnik, hogy a nyelvhasználat kérdéseinek megoldásával megvalósul a nemzetiségi egyenjogúság, pedig ez csak egy mozzanat, és semmiképpen sem a döntő. Nem a legdöntőbb, inkább talán a leglátványosabb.

Ennél lényegesebb tartományunk gazdasági helyzete, s az ennek hatására kialakuló viszonyok. A gazdasági fejlődés körülményei évszázadokon keresztül különleges hatást gyakoroltak az itt élő népek egymás közötti viszonyára. Ez a hatás, látjuk, ma is megvan, sőt a régi mozzanatoknak a nyoma sem vészett ki teljesen, és sok mai kérdésre is magyarázatul szolgálhat. Hiszen Vajdaság „Alárendelt regionális helyzete lényegében sohasem változott meg; csak lakossága és nemzetiségi összetétele változott a nagyarányú ki- és bevándorlás folytán. Ha ehhez még hozzáadjuk azt a hagyományos politikai és általános bizalmatlanságot, amelyet évszázadok során vele szemben tanúsítottak, s amelyet hosszabb időre nem oszlatott el sem a rákényszerített politika elfogadása, sem az egyes intézkedésekkel szemben való ellenállás, sem a nemzeti elnyomás, sem a területi kizsákmányolás, sem a betelepítés, sem az agrárreform, csak akkor sejthetünk meg egy történelmi folyamatosságot, amely görcsösen fenntartotta, s részben ma is fenntartja magát. A csaknem negyedszázados szocialista építés nem volt képes mindezt leküzdeni, mert a hagyományok és egyéb tényezők, amelyekről csak a későbbiekben lesz szó, erősebbek voltak a haladó törekvésekénél. S éppen ezeknek az egyéb tényezőknek van nagyobb befolyásuk, mint amekkora a haladó szubjektív erőké, amelyek akár Vajdaságban, akár Vajdaságon kívül éreztetik hatásukat...”

Meg kellene állnunk az utolsó előtti mondatnál. Egyszerű állítás a hagyományok és egyéb erők meg a szocialista építés viszonyáról, de egy rendkívül izgató, nyugtalanító megállapítás. Egy tudós professzor, közgazdász közli velünk. S ezt érezzük az egész tanulmányban, nyelvén, megfogalmazásaiban, fogalmainak megválogatásában is a tudományos igazságok megállapítására törekvő tudóst érezzük. Egy-egy megállapításának igazolására, alátámasztására nem hivatkozik különféle pártdokumentumokra, határozatokra, rezolúciókra, beszámolókra. A közgazdaság tudósa szólal meg, aki a megfelelő tudományos apparátus alkalmazásával jutott el egy-egy felismeréshez. Kár, hogy —

nyilván a munka rövidege miatt — egy-egy megállapítás bizonyításával nem foglalkozhatott részletesebben. De ez alig vonhat le valamit is munkája jelentőségéből, hiszen a fönt idézett mondata, pusztán így közölve, mindenekelőtt serkentőleg hat a további tudományos vizsgálódásra; konkrét esetben nemcsak az az izgató, hogy vajon megállja-e a helyét egy ilyen megállapítás, hanem még inkább a kérdés másik fele: vajon a következő huszonöt esztendőben hogyan alakul a helyzet, azaz az elmúlt negyed század tanulságait fel tudjuk-e használni arra, hogy elkerüljük a múlt káros hibáit, mulasztásait. Hogy pedig a kérdés mennyire időszerű, bizonyíthatja az az idézet is, amelyet az iparosítás rövid történelmi áttekintését vázoló rész végéről vettünk: „Az új Jugoszláviában a dolgoknak ez a menete, különösen az ipari struktúrát illetően, nem változott lényegesen (csak az utóbbi időben fejlődő kőolajipar jelent nagy lépést a pozitív változások irányában). Ily módon a szocialista iparosítás is — legalábbis Vajdaságban — jórészt csak az évszázados hagyományok folytatásának tekinthető mind lassú ütemét és gyakori megszakadását, mind pedig az iparágak struktúráját és technológiáját illetően.”

A szerző utal arra, hogy minden egyes országban nyomon követhető a régiók és peremvidékek gazdasági kizsákmányolásának politikája, említést tesz arról, milyen módszerekkel fékezte a bécsi udvar Délvidék iparosodását, majd később Budapest, ennek az iskolának a tanítványa hogyan tesz túl tanítómesterén: a pesti ipar erőltetett fejlesztésével igyekezett kárpótolni azt, amit a Béccsel szembeni huzamos alárendeltség idején elvesztett. (Milyen agyafúrt intézkedésekkel nehezítették meg például a vajdasági malmok helyzetét!)

A szerző ezután tér rá az új, szocialista Jugoszlávia időszakára, rámutatva, arra az egyébként már ismert tényre, hogy a nemzeti egyenjogúság elve politikailag már kezdetben megvalósult az alkotmány révén, ám a gazdasági jogegyenlőséget nem lehetett ilyen rövid idő alatt megteremteni, és a későbbi eredmények is igen szerények. Ezután következik annak fejtegetése, hogyan kerül Vajdaság ismét hátrányos helyzetbe, hogy „egész háború utáni fejlődésére viszonylagos, időnként pedig abszolút lemaradás jellemző.” Ebben persze több külső tényező is közrejátszott. De, mint ezt részletesebben is kifejti, nem lehet mindent erre visszavezetni. Megállapítja: „Mindez csak azt bizonyítja, hogy Vajdaság erejét mértéktelenül kimerítették, s további kihasználásának lendületét, legalábbis rövid időszakon belül, nehéz lesz megfékezni. A fenti tények egyben azt is bizonyítják, hogy Vajdaság kétszeres kizsákmányolás áldozata lett: a) az iparosításnak és b) a kevésbé fejlett vagy fejletlen vidékek fejlesztésének terhére is viselnie kellett...”

Az ezután következő fejezet sem nyugtathat meg bennünket. De nemcsak maga a megállapítás hat megdöbbenően, úgy érezzük, maga a gondolat befejezetlensége is: „Vajdaság gazdaságának legújabb története nem sokban különbözik a régitől, a hagyományostól. A folyamatosság a közelmúltban sem szakadt meg, a tradíció ismét erősebbnek bizonyult a termelési viszonyokban bekövetkezett változásoknál, mert e változások nem hatottak vissza eléggé az anyagi termelésre.

Ennélfogva a nemzeti kérdés rendezésének bázisa is viszonylag gyenge maradt, gyengébb a kelleténél.”

Dr. Mezei kendőzés nélkül feltárja azokat a problémákat, amelyekre vizsgálódásai során rábukkant. Tanulmánya összegező részében megállapítja: „A regionális gazdasági elemek csak egy részét alkotják a nemzeti kérdésnek, csak bizonyos elemeit a nemzeti kérdés gazdasági tényezőktől való függőségének. Nem lebecsülendők a vizsgálatával és tanulmányozásával járó nehézségek — részben azért sem, mert a nemzeti kérdés tanulmányozása a szocialista építés körülményei között (nemcsak nálunk, hanem a többi szocialista országban is) megtorpan. Vajdaság esete sem kivétel, munkánkból ezért nem is vonhatunk le valami sok következtetést.”

Mégis felsorol néhány megállapítást, sajnos azonban, mint maga is bevallja: „azoknak az okoknak a kivizsgálására, hogy miért nem sikerült elhárítani a nemzeti egyenjogúság kiteljesedésének útjában álló akadályokat, már nem sok hely maradt. Ezeket . . . csak futólag említettük meg. Mindez csak vázlat lehet az említett források tanulmányozásához.”

A szerzőnek ezzel a megállapításával is egyeznünk kell. Sajnos azonban nem tudjuk, foglalkozik-e valaki hasonló tudományos szinten cekkel a kérdésekkel. Ez a tanulmány többek között arra is figyelmeztet, hogy ezzel a munkával nemhogy sietni kellene, de ha kész lenne, már akkor is elkéstünk volna vele.

(bn)

AZ ÖRDÖG MINT IGAZSÁGTEVŐ

Mihail Bulgakov: *A Mester és Margarita*. Fordította Szöllösy Klára. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1969.

Vannak írók, akiket balsorsuk, vagy ha úgy tetszik, a „történelem” arra ítél, hogy csak sok évvel haláluk után váljanak széles körben ismertté és elismertté. Mihail Bulgakov halálának dátumát az 1940. esztendő jelzi, regénye viszont 1966—67-ben látott először nyomdafestéket a *Moszkva* c. irodalmi folyóirat oldalain. Ettől kezdve azonban feltartóztathatatlanul elindult hódító útjára: világszerte egymást követik különböző nyelvű fordításai, sikere osztatlan — Keleten és Nyugaton egyaránt. Csodálkozni ezen alighanem felesleges — Bulgakov regényét elolvasva, úgy tetszik, inkább az készíthetne csodálkozásra, ha nem így történt volna . . . De essék szó inkább magáról a regényről, amelynek mindjárt a kezdetén, a harmincas évek Moszkvájának kellős közepén, a Sátánnal találkozunk.

„Amikor az ember úgy ki van fosztva mindenből, mint te meg én, akkor már mi sem természetesebb: az alvilági erőkhöz fordul segítségért”, mondja Bulgakov regényében a Mester, az elhallgattatott és meghurcolt, elmegyógyintézetben menedéket találó író, szerelmének, az „ördöggel cimboráló” Margaritának, a könyv 443. oldalán, s ezzel

a szerző mintha csak regénye létrejöttének emocionális sarkantyúzó-ját fedné föl. Mert valóban, a „csisztkák” éveiben mi mást is kezdhetett volna az őt körüvevő világgal (ami egyébként a regény fantasztikus, meseszerű cselekménye mögött áll össze ijesztő realitású háttérrel), mint hogy csendben, titkon azt kívánja, „vigye el az ördög az egészséget”, vagyis a művészet, az irrealitás szférájában ítélkezzen fellette, olyképpen, ahogyan a maguk eszközeivel azt Dante vagy Michelangelo is tették. Ilyen emberi beállítottság művészi megvalósulásának tűnik a regény, s ezért hat az „igazságtevő gonoszság” megtestesülésének a fausti—mefisztói gyökerű Woland professzor, Bulgakov ördöge. Ilyennek mutatkozik meg többek közt a Varietészínházban is, amikor mágusként látjuk a színpadon, s Thomas Mann *Mario és a varázsló* c. híres elbeszélésének Cipolla lovagjával ellentétben, ilyen minőségben sem annyira az embertelenül megalázó szadizmus megszemélyesítője — bár ő is önmagukból forgatja ki és nevetségessé teszi médiumait, azaz egész közönségét —, hanem eleven feltáró és leleplező erő. Pénzesővel szédíti nézőit, ingyen luxuscikkek osztogatásával kápráztatja el a publikum nőnemű részét: efféle „trükkökkel” vetkőzteti pőrére a „forradalmi hipokrizist”, azt a törekvést, amely lelkes önmegtágadásnak igyekszik feltüntetni a kényszerű nélkülözést, így szabadítja ki a szerzésvágy palackba zárt szellemét, felmutatva, mennyire védtelen és kiszolgáltatott is az ember egy álpuritán világban a pénz és a fényűzés csábításával szemben. Vagy mit szóljunk a regény egy másik epizódjához, ahhoz az egyik szereplő álmában lejátszódó jelenethez, amikor egy színházteremben a konferanszié felszólítására a közönséget képező bűnbánó valutaüzérek önként beszolgáltatott kincseik ellenében egy darab fekete kenyeret s egy tányér híg levest kapnak? A bosszorkánnyá változtatott Margarita Moszkva feletti szédítő röpülését leíró részben pedig — a regény egyik legszebb fejezete ez — a Sátán hatalma egyenesen felszabadító katarzis erejével jelentkezik, s még Margarita féktelen bosszúvágytól űzött rombolása esetében is fenntartás nélkül mellette allunk. De nemcsak ennyit tesz Bulgakov ördöge, hanem — mint már utaltunk rá — ítél, büntet is, méghozzá kiméletlenül. Mintegy sorra veszi azokat a jelenségeket, amelyek kiáltó ellenében állnak a hivatalosan fennen hirdetett elvekkél: a regény végén például az ördög „munkatársai” feldülják és felgyűjtják a diplomataboltot, ahol csak valutáért lehet vásárolni (s ahol nem csupán külföldi diplomatak szereznek valuta ellenében közönséges halandó számára hozzáférhetetlen luxuscikkeket és ingyencségeket), és ugyanerre a sorsra jut a „TÓMEGÍR”-nek nevezett, túlnyomóan ügyesen helyezkedő opportunistákat egybegyűjtő, s a Mester elleni hajszában fontos szerepet betöltő írószervezet székháza is. Semmivel sem kiméletesebb azonban egyes személyekkel szemben sem: Berlioznak (a név különben nyilván utalás a francia zeneszerző „Faust elkárhozás” c. művére), a TÓMEGÍR bürokrata elnökének fejét már a regény elején a villamossal vágatja le, az általa rátukmált írói feladatokat készséggel vállaló költőcskét, „Hontalan Ivánt” pedig, más többé-kevésbé kétes jellemű figurákkal együtt az örületbe és elmeegógyintézetbe kergeti. S általában, nevetségessé tevő vagy hátborzongató módon leckéztet

meg egy egész sereg korruprt hivatalnokot, törtetőt és feljelentőt, az utóbbiak között Meigelt, a besűgő exbárót, akinek ugyancsak életével kell fizetnie működéséért.

Mindez azonban inkább csak mellékes, színező epizódláncolatnak tetszik, noha önmagában is elegendő lehetne ahhoz, hogy Bulgakov művét az orosz irodalom gogoli—csehovi szatirikus hagyományait méltóképpen felelevenítő regényként üdvözölhessük. Az igazi mondanivalót azonban a Mester és regénye elleni hajsza, valamint maga a Mester műve a Pilátusról szóló „regény a regényben” tartalmazza.

A két, szorosan egybekapcsolt alkotóelem közül az előbbi, amellet, hogy „véletlenül” különösen aktuálisnak is hat (napjaink olvasója akarva-akaratlan a Szolzszenyicin-ügyre gondol), mondanivalója szempontjából kétségtelenül a regény leglényegesebb részét jelenti. A Pilátus-regény szerzője azért szenved üldöztetést kiadatlan (!) alkotása miatt, mert azzal vádolják, hogy „megpróbálta Jézus Krisztust becsempészni a szovjet sajtóba” (173. old.), ami — ha Jézust a szeretet, az emberiesség jelképének fogjuk fel — nem jelenthet mást, mint a humánus, tehát a forradalom leglényegének száműzését a bürokratikus hatalom, a „pilátusok” által. Hogy mennyire nem önkényes belemagyarázás ez, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a regénybe illesztett Pilátus-történet Jézusa egy helyütt olyan tetteit fejteget, ami döbbenetesen emlékeztet az állam elhalásának marxi—lenini elméletére („... minden hatalom erőszakot tesz az embereken, és eljövend az idő, amikor nem lesz sem császár, sem semmiféle más központi hatalom.”, 35. old.), arról nem is szólva, hogy éppen e gondolat kifejezése pecsételi meg Jézus sorsát, s valószínűleg ez szabadítja az üldözöket az író-regényhősre, a Mesterre is — úgyhogy ezt figyelembe véve, azt is mondhatjuk, a regény üzenete egy sokkal pontosabban körülhatárolt problémára is vonatkozik, mint a forradalom és humanizmus általánosságban vett viszonyára. A regény esszenciává sűritett egyik alaptétele viszont mindenképpen az ugyancsak Bulgakov Jézusa által kimondott szentenciában jut kifejezésre: „legnagyobb bűn a gyávaság”. És ezen kétségtelenül a poltronista, pozíciót féltő hivatalnokgyávaság értendő.

Érdekes azonban, hogy maga a Pilátus-történet, számos vonatkozásában, mintha kissé megingatná ezt az eddig elmondottak alapján joggal egyértelműnek hihető ítéletet. Némely ponton mintha elnézéssel is találkozni a gyávaságnak ezzel a fajtájával szemben, legalábbis a kérdéses magatartás történelmi következményei tekintetében, ami egyébként bizonyos optimista színezetet kölcsönöz a regénynek. A Jézus-legenda keletkezését rendkívül eredeti formában tolmácsoló történet szerint ugyanis Jesua Ha-Nocri (Názáreti Jézus) nem is kész igazán feláldozni életét, legalábbis nem hisz áldozatának világmegváltó voltában, jámbor vándorprédikátor csupán, talán csak egy a sok közül, végül azonban bátran vállalja az elkerülhetlent. Legendájának igazi elindítója viszont, a Jézus tanítását félreértő és az eseményeket heroizáló Lévi-Maté evangélista mellett, éppen maga Pilátus, aki gyávasága miatti lelkifurdalásától úzve gyilkoltatja meg a történetben

hivatásos besúgóként szereplő Judást, lehetővé téve ezáltal az öngyilkosságáról szóló hírek terjedését, sőt úgy tetszik — bár ezt a szerző éppen csak sejteti — a Jézus feltámadásáról szóló legenda is az ő inlézkedéseinek köszönhető, és ezzel mintegy „jövateszi” bűnét, éppen azokat az eszméket indítva el útjukon, melyeket korábban csirájukban elfojtani kívánt. Ily módon tehát a Pilátusban negrajzolt társadalmi típussal szembeni állásfoglalás bizonyos fokig kétértelművé és talányossá is válik. Találunk azonban a könyvben egy részletet, ami viszont éppen ezt a „historikus” szemléletet kérdőjelezi meg (azon túl, hogy ezt Jézus fizikai halálának megmásíthatatlansága immanensen már amúgy is megteszi), s a pilátusi magatartás esetleges pozitív történelmi következményeihez is ironikus, groteszk „kísérőzenét” szolgáltat, érzékeltetve a szemléletmód veszedelmes kétélűségét is. Behemót, a csodakandúr, a Sátán kíséretének egy tagja és tréfamestere, egy ízben ugyanis azzal mentegeti hazugságait ura előtt, hogy a történelem majd igazolja őket. Ez pedig mindenképpen azt sugallja, hogy Bulgakov eppógy nem hisz a politikai bűnök jóvátehetőségében, mint a hazugság pozitív történelmi szerepében.

De bármilyen legyen is azonban a helyzet a regény értelmezése, illetőleg üzenetének többszólamúsága körül, Bulgakov alkotásának rendkívüli értéke mindenképpen vitathatatlan, és sokban éppen ebben a többszólamúságban rejlik. Szórszálhasogatásra, esztétikai bogarászásra persze *A Mester és Margarita* esetében is alkalom adódik. Egyes részletekről talán elmondható, hogy öncélúak, szigorúan véve funkciótlanok, pusztán a kápráztatást szolgálják. Sőt megkockáztatható a kérdés, vajon a Sátán báljáról szóló részben nem szolgálta volna-e jobban a regény gondolati egységét, ha elkárhozott lelkeként a szerző, közönséges gonosztevők helyett, inkább a „hatalom bűnözőit” szerepelteti, illetve tolja őket jobban előtérbe? Ez azonban az alapvető lényegen semmit sem változtat. Legkevésbé pedig a regény morális ítéletén, amely érdekes módon éppen azáltal válik különösképpen aláhúzottá, hogy Bulgakov ördöggel cimboráló hőseinek, a Sátánt szerepeltető romantikus irodalmi alkotások hagyományaival ellentétben (amely hagyományokból a szerző különben bőségesen merít), nem osztályrészük a kikerülhetetlen nemezis, a kárhozat — ellenkezőleg: inkább egyfajta apoteózis. Ez pedig azt a világot, amellyel a szóban forgó hősök szemben állnak, az etikai minősítés skálájának negatív számsorán, ki nem mondottan, de megfellebbezhetetlenül „ördögön túliva” nyilvánítja.

Korunk világirodalmának akár vázlatos ismeretében is, nem nehéz elképzelni egy válogatott sorozatot századunk nagy parabolikus-szatiirikus regényeiből — azokból a művekből, amelyek irreális világukkal vagy cselekményükkel éppen a valóságot ragadják meg, vagy a lehetőségekből következő fenyegető távlatokra figyelmeztetnek. Kaika *Kastélyát* eppógy megtalálhatnánk ebben a képzeletbeli sorozatban, mint Huxley *Szép új világát* és Orwell 1984-ét vagy Déry regényét a *G. A. úr X-bent*. Bulgakov regényének helye szintén ezek közt lenne.

REGÉNY LEHETETT VOLNA

Bor Ambrus: *Fejezetek a fiúért*. Kozmosz könyvek, 1969, kiadó és városnév feltüntetése nélkül.

Korunk egyik mindenütt meglévő társadalmi problémája a fiatalkori bűnözés. Okait ismerjük, vagy legalábbis ismerni véljük. Tudjuk, hogy a fiatalkorú vagy a felnőtt korba éppen belépett, a bűnözés útjára sodródott fiatalok többnyire zilált családi körülmények között élnek, gyakran elvált vagy különváltan élő, nemritkán alkoholistá szülők gyermekei. De tudjuk azt is, hogy — legalábbis a fejlettnak tekinthető országokban — jobbára a fogyasztói társadalom termékei, vagyis esetükben a szociális indítók nem az elemi emberi szükségletek kielégítésének kényszereként jelentkeznek, inkább az általános szerzésvágy, az „édes élet” reménye kísértő hatást jelent; vagy éppenséggel ok lehet az unalom, a „modern magány” is. De akár a vélt vagy valóságos társadalmi igazságtalanság elleni anarchisztikus lázadás manifesztálódása is büntett lehet.

Ha tehát a fiatalkori bűnözésről akarunk írni — különösen, ha mint Bor Ambrus regényében, „sima”, átlagos ügyről van szó —, lényegében két dolgot tehetünk. Vagy a fentebb felsorolt okok mögött próbálunk fölfedezni valamit, mélyebbre, az emberi egzisztencia lényegébe igyekszünk behatolni, lehetőleg önkörén túlemelve a mondanivalót, vagy pedig, ha erre képtelennek bizonyulunk, eredeti, sajátos eszközöket keresünk, s így kísérreljük meg, vitathatatlanul meglehetősen elcsépeletémánkat regénnyé formálni.

Bor Ambrus a két lehetőség közül az utóbbit választotta, azaz inkább vele kísérletezik. Kísérlete azonban csak részben, elsősorban a szerkezet vonatkozásában sikerült. Mesejét, egy fiatal, főleg rossz családi körülményei miatt lopásba és garázdaságba keveredő motor-szrelő történetét érdekesen építi föl, illetve inkább tördeli szét a múlt és a jelen egymást váltogató idősíkjai között, úgyesen, elég komplex módon láttatva az egymásba játszó, egymást erősítő okok szövevényét, mintegy az olvasóra bízva annak eldöntését, melyiket is tekinthetjük főoknak, vagy hogy létezik-e ilyen főok egyáltalán. És pusztán az adatokat ténszerűen szemlélve reálisnak, hihetőnek érezzük a folyamatot is, ami hősének, ifj. Czirok Miklósnak lelkében végbemegy, s ami végül is „kiboruláshoz”, agresszív rombolási ösztönének kirobbanásához vezet. Vagyis a konstrukció, a „csontváz” lényegében rendben lenne. Sajnos azonban a „húst” már kevésbé sikerül felraknia a csontvázra: Bor szövege ugyanis színvonal tekintetében meglehetősen egyenetlen, s regénye módszerében is heterogén.

Más szóval, úgy tűnik, a módszer megválasztása nem a legszerencsésebb, mivel a szerző, az idősk megbontása mellett (ami csakis a mű javára válik), állandóan „személyváltással” kísérletezik, történetét hol harmadik személyben írja meg, hol pedig első személyben, a fiúval mondatja el. Persze szó sincs arról, hogy ez a módszer elvben kifogásolható, hanem csakis arról, hogy Bor két különböző látószögéből nem egyforma élességgel láttat, illetve nem egyenlő hangerővel szól, úgy-

hogy, bár viszonylag ritkán szólaltatja meg hősét, csak sajnálhatjuk, hogy nem teszi ezt gyakrabban, vagy éppenséggel nem elejétől végig így írta meg a regényt. Az ilyen fejezetekben ugyanis helyenként olyan szintre emelkedik, hogy érdemes kissé hosszabban is idézni. „Néha furcsa, hogy milyen pontosan emlékszem arra a két szoborra. Az egyik az a szent volt, akit az óbudai templomban már srác korunkban körülröhögtünk. Majdnem meztelen, oda van kötve egy törött oszlophoz, és egy csomó nyilvessző van beledöfködve a mellébe, a hasába, a combjába; mindenütt csurog belőle a vér, ő meg égre fordítja a szemét, és mutatja, hogy mennyire fáj ez neki, de nem esik össze. Azt hiszem, hogy Szent Sebestyén ez az összenyilazott bohóc, akiben az a röhejes, hogy olyan gyönyörűen tud szenvedni, még pózba is vágja magát és irtóra bírja a nyilakat, mert ő egy áldozat, akit nézni kell. Ordítana legalább. De nem ordít. Állnak belőle a nyilak, mint egy sündisznóból, ő meg szépen megvan velük, mutogatja őket, és nézi a mennyországot. Ilyen figura nincs.” — meséli a fiú egy esetről, amikor egy régiségkereskedésben megbújva, autós kalandra vadászó szerelme után leskelődik. Ezek után szinte csodálkozunk, amiért nem vette észre a szerző, hogy ez lehetett volna a regénye igazi hangja. Vagy talán attól tartott, nem tudja majd végig kitartani, és kimenekült belőle? Bárhogyan legyen is, csak sajnálkozhatunk ezen a minduntalan kifulladásos. (Talán a regény rendkívül rövid fejezetekre való tagoltsága is ezt a félelmet tükrözi.) Mert a harmadik személyben elmondott és a regény terjedelmének nagyobb felét kitevő szövegrészek rendszerint meg sem közelítik ezt a szintet, s bár stilisztikailag tisztán, helyenként a külső tünetek révén fel is villantva a fiúban lejátszódókat, alapjában véve mégis kívülről, elnagyoltan, a mellékszereplőket gyakran egészen homályban hagyón, riportszerűen tárják elénk a regény anyagát, nem egyszer a puszta tényállás ismertetésére szorítkozva, mint például az anya és a művezető viszonyáról tudósító jelenet esetében is, hoiott éppen az érdekelhetett volna bennünket, ami ehhez kapcsolódva a fiú lelkében lejátszódik. Mert a már említett néhány megragadó részlet alapján jogosnak tűnik a feltevés, ha a szerző munkája közben minde nekifőlött erre koncentrált, műve talán nemcsak „Fejezetek a fiúért”, de „Regény a fiúért” is lehetett volna.

Persze lehet, hogy a szerző alapvető hozzáállása, túlzottan gyakorlati, földhöz tapadó célkitűzése is oka vállalkozása felemás eredményének. Kissé talán túlságosan is szociológiai anyagként és konkrét problémaként kezeli tárgyát: „...szeretném a magánügyek területét egy kicsit csökkenteni, a közügyeket növelni” — vallja művéről. Ennek kapcsán vetődik fel a kérdés: Ha ugyanebből az anyagból indulva mindeneke előtt művészi feladatot tűz maga elé, paradox módon nem jut-e egyben közelebb „praktikus” céljához is? Legalábbis ami az olvasó belső, emocionális angazsálását illeti. Mert ennél többet egy regénytől aligha várhatunk.

(V. Z.)

HELYREIGAZÍTÁS

A *Híd* januári számában közölt *Szerbhorvát—magyar szótárunk* című cikkbe (a 71. oldalon) egy téves adat került bele: a cikkben említett Brčak (brčkói lakos) kifejezés benne van a szótárban; helyette Bugojanac (bugojnói lakos) olvasandó.

HID IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT. — 1970. FEBRUÁR — KIADJA A FÓRUM LAPKIADÓ VÁLLALAT. — SZERKESZTŐSEG ÉS KIADÓHIVATAL: NOVI SAD, VOJVODA MIŠIĆA UTCA 1. — SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRÁK: MINDENNAP 10-TŐL 12 ÓRAIG. — KEZIRATOKAT NEM ORZUNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA. — ELŐFIZETHETŐ A 657-1-255-ös FOLYÓSZÁMLÁRA. BEFIZETESKOR KÉRJÜK FELTÜNTETNI A HÍD NEVÉT. — ELŐFIZETÉSI DÍJ BELFÜLDÖN EGY ÉVRE 20.—, FÉL ÉVRE 10.—, EGYES SZÁM ÁRA 2.— DINÁR, KÜLFÜLDRE EGY ÉVRE 37,50, FÉL ÉVRE 18,75 DINÁR; KÜLFÜLDÖN EGY ÉVRE 3.— DOLLÁR, FÉL ÉVRE 1,50 DOLLÁR. — KÉSZÜLT A FÓRUM NYOMDAJÁBAN NOVI SADON.

kiegészítések



tandori dezső

VÁLTOZATOK HOMOKÓRÁRA

„A leg, a legbb — nincs!
De a leg, a legbb sincs.”

Rögtön előbb, utóbb.
És aztán elkezdünk ugyanott, ugyanonnan,
elkezdünk ugyanoda; mert
aminek meg kell lennie,
el kell maradnia,
legjobb, ha itt van
bennünk, ott van
kívülünk. Csak
mi vagyunk, akik
meglennénk sehol nélkül,
semmikor nélkül.

1

A LEGRÖVIDEBB ÚT: KÉT PONT KÖZT

Másképp, mint: — ehhez
nem lenne (mim?); azt hiszem,
több időt is
kíván, mint
ugyanaz. A legrövidebb út:
két pont közt. Ennyi még
meg is (felé, felől)
történik: kimégy
valamiért, visszajössz
valami nélkül —

A DAMASZKUSZI ÚT

Most, mikor ugyanúgy mint mindig
legfőbb ideje, hogy

*HAIKU K. P. KAVAFISZ
EMLÉKEZETÉRE*

Már fél három!
Milyen hamar
elmúlt egy év.

ARCKÉPE Z.-VAL

mindig mi biztattuk: játsszon,
szerették, ahogy z
tt; néha egy-egy
nál, látszólag a legegyszerűbb helyen
éretlenül hosszán megállt
— ilyenkor láttuk csak, ilyenkor hittük el:
csakugyan
nem is tud z
*

—————
* főnévi igenév vége

TALÁLKOZÁS

Ott leszek, hol nélkül.
Te is, mikor nélkül.

Á.-NAK

Majdnem szemközt
kettőnk közül

MÍG

Ugyanaz, miét ami más; mert
„soha”: mindig csak onnan
van, igaz, „onnan”: mindig csak --
— Még mielőtt, még miután; mert
egyszerre — hova lennénk?

HORATIÓNAK

— vigyázok, nehegy.
Igaz, jobb lenne: *mi*re;
csak mert
minden percnyi idő: megnyert *idő*
és elveszített — 1./

1./ a hiányzó szó kurzívval

„... ET COMME L'ESPÉRANCE EST VIOLENTE”

... nincs, amit megér —
nincs, amit megérdemelnénk: elvész,
legfeljebb: megmarad,
cserélődik az eredetije,
mindig önmaga közt:
ez a legegyszerűbb
sorrend: nem is kell.
Sohányszor a leghamarabb —
legfeljebb ragaszkodni kezdhetsz:
folytatja azt is.
Látod, most is milyen; de
abba te csak ne bízz.
Ideje: minek? Hacsak a
befejezés kedvéért nem;
mert arról már lekéstünk.

HORROR

akkor inkább el
gat-
getok

Ráműletemben

TÖBB KIS TÉTEL ANTON WEBERN EMLÉKÉRE

Mindig:
igen, mi nélkül.

Ha tudom,
azt hiszem, nom is
ha
m,
zt sz
m s

(Helyet cserélj egy — 1.)
s amire
cigész — 1.)
vártunk)

Szeretnék —
igaz, helytelenül —
igaz: szeretnék

(Ha van,
mindig
van honnan
nem;
ha nincs,
mindig
van meddig
nem)

...ni mindig el
kezdhetesz vagy legalábbis ha
kétségtelen hogy
nem vesztegetted
hiába

(Tudom; s hogy itt még
egyszer —
— vagy legalábbis nem valószínű)

1.) ua., pl.:

5

KILENC KIEGÉSZÍTÉS

1.) nmaga 2.) jes
3.) re tör a 4.) dig 5.) jes egész:
akárhány
6.) lete 7.) kül is 8.) gvan
9.) lamennyi részlet.

1.) ö 2.) tel
3.) egészé 4.) min 5.) tel
6.) rész 7.) nél 8.) meg
9.) va

TEKERCS

„Nem, nem kívánom vissza soha többé”
(Samuel Beckett: Krapp' s Last Tape)

Erre majd emlékezni akarok.
Ami, ahogy: folytonos
(folytonos *mi?*) — folytonos,
ha már
történik. Térdig

(folytonos: zérdig)
 begázoltam, ezután már csak
 a *továbbiak* következhetnek,
 mégis

elfordultam, párhuzamosan
 haladtam a parttal (erről *volt* szó!),
 óvakodtam: megóvort
 — ettől tehát következ-
 hetett bármi. Nyár

lett újra, az volt az utolsó
 (az utolsó) borús nap. nyár lett, vízmosásos
 éggel, túlsó parttal.
 Látszottak odaátrol! a (szőlő)
 dombok, látszottak a szőlő
 (dombok), pár (prés) ház,
 pár prés (ház), szemközt.
 Ilyen éles
 volt minden. Estére

volt minden Estére
 (besötétedett), csak az utak
 tették kevésbé feltűnővé
 (mit? mit tettek kevésbé feltűnővé?);
 az öntvénybeton járda. Nappal

itt lépni
 is
 alig
 lehetett, keresztülestünk a
 napozókon, de éjszakára
 széteszlottak. Odakint

szél fújt: fű és homok, csattogott a
 vászon
 (erre nem is emlékszem)
 nadrágunk. (Magába
 szívja a test a nappali forróságot, este kibocsátja, éppen ezért
 dupla öröm.); éppen ezért
 dupla öröm magas nyakú pulóverben
 vacogni. (Volt egy

kék

magas nyakú pulóverem;
megfoltoztuk a gallérját, az ujját,
ma is megvan), erről már
volt szó: mentünk

s a kerítések és a gömbakácok közt,
a járdán
— (ami volt, minden:) ilyen volt: — kb. másfelet
lehetett lépni egy darabján —
egy irányba

mentünk, mentem. Erősen

tűzött a nap
a felhők mögött, a szél most
nappal fúj, átsapott a
bástya-szerűen kiképzett öböl
rötes-barna kőszegélyén, úszott az
egész part. Persze, mindez egy másik

napon. Őszibarackot
vett(em) a szomszéd
községben, végigálta(m) a
(rövid) sort; víz
spriccelt majdnem a padig,
(ahol)
meghámozta(m) a gyümölcsöt,
eldobta(stb.) a héját, a zacskó-
ba előbb beletörölte(stb.) a kést. Magas
kerítés vette körül a tonispályát,
ázott volt a salak; a parki
úton, a sarkon, befordult egy
kisfiú, biciklivel. A fagyaltos, a lángos
bódéja zárva volt; távoztam; nem jártak körül a parton
sósóróval, kukoricával; de délutánra,
emlékszem: kiderült. Vízmosásos
nyár lett (az utolsó és —)
még felkérdezkedtem épp egy szekérre,
de nem vitt végig, én viszont
(érthető), érthető, ott akartam
maradni a közelben, egyre
közelebb akartam maradni; kocsikenőcsös

lett a lábam, lekászálódva. Este
jólesett a hús, a test
cinyeli és kibocsátja, jólesett az
üveg, a nád
zörgése. A nád- meg az üvegzörgés. A — (italfóleség) —

Emlékezni akarok erre (— nem is ittunk —)
Igen. Emlékezni akarok erre.

MŰHELY

— a végső csiszolás
ott kezdődhet, mikor
már nem változ (már nem változtatunk);
próbáld egymás után,
próbáld egyszerre mind,
próbáld se így, se úgy —

8

ESÉLY

„Előtte és utána van;
közte van.”
mihelyett belekezdett
el is

nem

SZÍN: HELSINGÖR, EMELT TÉR —

— megint valahova
tesz; még ha
megkérdezed is a jelszót:
„mindig
bb előtte és utána” —
előtte és utána; nem tudhatjuk...

AZ INNENSŐ ÉS A TÚLSÓ PART

I.

Kérdőszó; jelző (határozó);
(lét-) ige (feltételes jelen); névmás (3. sz. „részes”);
[időhatározó.

II.

1.) ; 2.) ;
3.) ; 4.) ; 5.) ;

1.) }
2.) } Hiányzó { kérdőszó;
3.) } { jelző (határozó);
4.) } { (lét-) ige (feltételes jelen);
5.) } { névmás (3. sz. „részes”);
 } { időhatározó.

9

CÍM, UA.,

azután a
kezdete s ami
még: kitöltendő
hely; ^{1.)}
nélkül
lenne csak
valahogy másképp

de így
marad —

^{1.)} hiányzó szó

EGY KÖVÜLET
FORGATÓKÖNYVE

mi mondható róla
mondható róla

innesső
visszhang-töredék

foto:

rád akar
zuhanni egy üvegtábla

többször
ugyanaz: ugyanannyiszor
más

10

rész rég elkezdődött.

Az idő múlásában nem leljük
(u. azt)
leljük az idő múlásában

reklám:

(ha most nem is)
A VILÁG ÜRES LEHETETT
(később lesz)
A VILÁG ÜRES
(lesz min)
A VILÁG
(mi lesz min)

: lábjegyzet hiányzó jelölése

MINTA ÉS —

(*MINTA*)

Csak ugyanannyi
nem lesz
több, kevesebb

Csak ugyanannyi nem lesz több, kevesebb.

(*ÉS —*)

szöveg (különírva: egybe;
egybeírva: külön).

11

KÉPVERS

Két

EGY FILM KOCKÁI

* lejegyzetlen

* nem vers

*

A LEVEZETHETETLEN

(Tervpályázat Wittgenstein sírfeliratára)

(Λ segédegyenes)

MINDEN TÁVOLSÁG VÉGTELEN, HA VAN MI KÖZT.

(A geometria)
MINDEN TAVOLSÁG, HA VAN MI KÖZT.

(A paradoxon)
MINDEN, HA VAN MI KÖZT.

(A korrekció)
MINDEN VAN MI KÖZT.

(A)
MINDEN VAN.

(
*

* itt a „VAN” szó marad el.

12

(MAGÁNGYŰJTÉS)

Vajmi keveset
tudtam meg a* -ról, -ről.
Megtudtam például, hogy**,
de azt már például nem tudtam meg, hogy**.

**;ld.*

LÉPCSŐK SE FÖL, SE LE

Nem kívánok semmi elérhetlent:
nem kívánok semmi elérhetőt.
A*t kívánom.

*

Mindig
különműnkérdék kell valami iránt:
nehogy
különessünkérdék valami iránt:

ugyanaz fellebbenti, elfedi.

Mi kezdődhetne
anélkül ahonnan!

Vagy nem fér-e el ugyanott
egy meglevő és egy hiányzó?
Szükség van-e egyáltalán
erre a megkülönböztetésre?

(Csak árnnyékomat nézte,
nem látta, hogy mosolygok;
csak engem nézett,
nem látta, hogy)

13

SALON; (ÉVSZÁM)

ELŐTÉR

(Elhelyezési nehézségek)
ahol már *van*,
oda, kétségtelen, lehetne —
csak ott már van,
stb.

I. TEREM

(Mobil technicolor)
Egyik fele hiányzik.
Most megvan. Most a másik.
(Ready made)
Szaporítjuk a
,fogyasztjuk.
(Onkioltó; mobil)
Ha nincs is mindig,
mindig van.

(Tárgy és tér)
kivételével,
igen, mindig éppen annak az egynek a

Megj.: A két sor, mint két „malmozó” ujj, forog.

II. TEREM

(Szeriális kompozíció)

Két*
közt
nem lehet nem
lenni.

Egy**
-ról, -ről
egyedül is
le lehet maradni.

* egyáltalán, *két*
** egyáltalán, *egy*
*** folyt; fogyó sor

(A * megközelítése)

Egy**, melynek nyomán
semmiképp nem gondolhatunk egy másik
***ra.

*
** ua.

III. TEREM

(Modell)

(Egészen pontosan) *mi*
van a (? hol)
(Egészen pontosan) *hol*
van a (? mi)

(Op-maszok)

Aki nem ugyanaz,
mint aki nem ugyanaz —

(Domborítás)

Folytatódott *:**, pedig
olyan szépen ** indult*.

* kurzív

** másfajta kurzív

A III. ÉS A IV. TEREM KÖZTI FOLYOSÓ
[KÉT FALFÜLKÉJE

(Ua.)

*

* bármi más

(Időpont*,)

nem tudni melyik

* több különböző

IV. TEREM

(Om)

Betű a következő sor elejé

n.

Vagy**

*

* bánmelyik betű

** bánmelyik-berűre-végződő szó

(***)

l

* l **

l

* bármely kezdőbetű

** itt folytatódik

*** cím: a folytatásnak megfelelően

TÁRLATLÁTOGATÁS
(„Eppur si muove”)

...s közvetlenül
megbénulása előtt
írt egy mobil-t.

a megtalált világ

Tandori Dezső költői világképe

BANYAI JÁNOS

1.

Tandori Dezső versei az újabb magyar költészetnek „filozófiai-antropológiai”, vagy más szóval „intimisztikus-humanista” vonulathoz tartoznak, ahhoz a törekvéshez, melyet Pálinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Lator László vagy Rába György műve határoz meg, és melynek lényege az emberi létezés kérdéseinek, az emberi lét válságainak megfogalmazása. A világot az emberben keresi és a versben teremni meg, az egyes ember érzéseit érzi csak lírainak, és ezért, *látszólag*, akár eleve, akár rezignáltan, de lemond az általánosról, a közösségről, az ún. „történelmi-nemzeti feladatról”. Látszólag, mert egy bizonyos vonatkozásban ez az első pillanatra defenzívnek tűnő törekvés történelmileg radikalizálódik. Mégpedig akkor, amikor a lírai lét-kérdésekben a „világéjszaka” felé rohanó jelen válságait ismerjük fel; akkor, amikor a költői cselekvés, a „versírás”, a „versmondás” az adott világ, az adott idő megkérdőjelezésének eszközüvé válik.

Ennek a vonulatnak legfőbb lírai kategóriája a *benső*. De nem rejtekhelye a benső.

A költő nem rejtőzködik a vers és a világ közötti mindig aktuális és mindig jelenvaló konfliktusok elől a benső nyugalmasnak látszó otthonába, hiszen éppen a benső az a vidék, az a táj, ahol a konfliktusok, a életet meghatározó morális dilemmák, sőt a tragikus összetűzések is összefutnak. S nem is az örökkét, nem is az elvont és általános lehetősége a benső, hanem feltétel az akció, a cselekvés, *a szóban rejlő, de a történelemben visszhangzó akció* kibontakozására. Nem menekülés a benső felé, hanem megértkezés a bensőbe, a benső zárt körei közé, szilárd és elmozdíthatatlan, mert kimondhatatlan tárgyai, jelenségei, eseményei közé. Ezek a tárgyak, ezek a jelenségek, ezek az események nem az örökkévalóságot revelálják, nem a menekülést a haláltól, hanem a halál felismerését, a halál-tudatot. A konfliktusok tere a benső; a mozgás, az indulatok, a szenvedélyek vidéke, és hiányzik belőle minden, ami a megnyugvásra emlékeztetne. Így, paradox módon ugyan, de a benső nem az elzárkózás, nem az otthonra tallálás, hanem a világ felé való megnyílás, az örökös otthontalanság, az örökös futás és hajsza terévé válik. Ezért mondhatjuk, hogy a *benső mobilizál*.

* Ez a tanulmány Tandori Dezső *Tördék Hamletnek* (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968) című verskötete alapján készült, tehát a költő itt közölt újabb verseinek vizsgálatára nem tért ki. Ezért nem tekinthető sem bevezetőnek, sem utószónak. Meglehet azonban, hogy ennek ellenére is hozzásegítseth a költő újabb verseinek megértéséhez. Vagy figyelmeztet a költő és a kritikus közötti „félreértés” még egy példájára.

Vagyis, a társadalmi és történelmi s ezen belül minden emberi konfliktus ütközőpontja. Egy teljes decennináltság tűnik fel, az „osztás után” sorsszerűsége. Minden irányból látható erők, örökösen választ váró kérdések, kényszerítő mozdulatlanlanság, törvényszerű törvényenkívüliség és még egy egész sor az emberben létező és a bensőben felmerülő, meg nem határozható, csak körülírható kérdés, amely általánosan is aktuális, de valóságos emberi időszerszerűségét a konkrét világ konkrét erőinek visszfényében nyeri el. A benső így válik a vers és a világ megütközésének terévé.

Amikor tehát Tandori a magyar költészet intimisztikus-humanista vonulatát választotta, ha ilyen dolgokban egyáltalán váltogatni lehet, szemmel láthatóan nem azt a szándékot követte, hogy a világ és a halál elől a versben megbújjon, hanem azt, hogy a világnak és a halálnak a felismerése egyúttal a maga emberségének, a maga emberi helyzetének, a maga *egyedül érvényes történelmi feladatának, a vers megírásának, a vers kihordásának* a felismerése is legyen. Tehát nem a bezárkózás, az elzárkózás szándékával indult, hanem éppen fordítva, a kitarulkozás, a megnyílás szándékával. S ebben rejlik költészetének mély drámaisága is. Az ember nem menekülhet meg, nem szabadulhat fel a lehúzó és meghatározó erők, impulzusok hatásától, de ellenállhat nekik, mégpedig oly módon, hogy elfogadja azokat, önmaga tartalmává minősíti, önmagát, önmaga vesztés és veszedelmes helyzetét látja és látatja bennük. Akkor nobban, amikor már van mit felrobbantani, akkor lázad, amikor már felismerte a lázadás okát önmagában és a világban. A világlátásnak és a világ megfogalmazásának egy intellektuális, elsősorban filozófiai programja bontakozik ki ebből a szándékból. Mert azok a döntő filozófiai kérdések kerülnek itt előtérbe, amelyek az ember, az idő, a létezés, a van és a semmi kérdéseire vonatkoznak. De nem a tanulmány szintjén, hanem a léni alminősülés ismérveit követve. És sohasem szociális szinten, hanem mindig a transzcendens és a metafizika vonzáskörében. Ebben a törekvésben láthatjuk a költő szándékát egyik legfontosabb vonatkozásában: Tandori számára, éppen azért, mert ilyen értelemben a világ széthulló részei között idegennek érzi az „egészet”; a harmóniát, a vers nem pusztán dísz a emberi létezésnek és az emberi időnek, és nem is elmúló telkesedés és még kevésbé megnyugtató gyönyörűség, hanem a lét legelevenebb kérdése, az emberi létezés központi magja. Ezért tekinthetünk Tandori költészetére úgy, mint az angazsáltság, az *antropológiai-filozófiai kultúra* költőileg teljes érvénnyel megfogalmazott változatára. Mert Tandori költészete az emberi helyzet válságát rajzolja meg, és ezen belül a költői cselekvés igazi lehetőségeit vagy képtelenségeit mutatja ki.

A költő mindezt individualizálja.

Amikor Tandori költészetének filozófiai magját fogalmaztuk meg, egyetlen pillanatra sem gondoltunk arra, hogy a költő egy új filozófiát, egy új vers-viszonyt alakított ki, inkább arra a folyamatra figyelmeztettünk, és ezt olvashatjuk ki legtöbb verséből, hogy ez a filozófia, ez a viszonyulás már ismert, minőségét és értékét tehát nem az eredetiség adja meg, hanem az a mód, ahogyan mindez a konkrét versben individualizálódik, ahogyan mindez az egyes versekben megvalósul. Tandori, elsősorban filozófiai méretekben, felismert egy sor kérdést, amely a modern élet aktualitását hor-

dozza, és ezeket a kérdéseket egy individuális szinten mutatja fel: költőivé minősítette azokat és így mint önmaga emberileg releváns kérdéseit fogalmazza meg.

Ezen az úton jutott el Tandori Dezső az intimitástól, a bensőtől a történelem s a költő történelmi helyzetének felismeréséig.

2.

Hogyan valósul meg ez az intellektuális program Tandori költészetében; hogyan realizálódik ez a filozófiai szenvedély a vers belterében; hogyan válik a vers annak a világnak a tárgyi megvalósulásává, amelyet a költő a benső sík és üres tájain fedezett fel; hogyan él a költő a versben és a vers nélkül; mi az, ami a jelenhez köti, és mi az, ami a múlt felé vonzza; melyek azok a poétikai elemek, amelyeket Tandori versmondása felelevenít és elrendez?

3.

Választ a legtöbb felmerült kérdésre a versbeszéd sajátosságainak a megfigyelése adhat. Az a mód tehát, ahogyan a költő a nyelv elemeiből megszövi a verset. Mert ez a kérdés nem pusztán a versírás technikájának a kérdése, hanem jóval több ennél, egyúttal magának a versnek is legaktuálisabb kérdése.

Tandori, a bensőnek azon a szintjén, amelyen a világ és a vers konfliktusát figyeli, mindenekeelőtt a némasággal áll szemben. S tudatában van, hogy a némaság nem ellentéte a szónak, nem gyilkosa a beszédnek, inkább korrelatívja. A bensőnek, melyben egész költészetének fókuszpontját és generátorát ismertük fel, egyik legfőbb sajátossága éppen a szóval, a beszéddel párhuzamos vagy annak megfelelő némaság. De sajátossága az az úzó érzés is, amely kitörésre készlet. És a bensőnek ebből a némaságtól terhes veréből csak a szó útján lehet kitörni. Csak a szó vezet vissza az előzetes formájukban látott tárgyak közé, tehát a világba, amely definiál bennünket, és definiálja a verset is. És ezekből a némaságban megfűrészt, a némaságtól megteremkenyített szavakból szerveződik meg a versbeszéd, ezek a szavak építik ki a verset.

Tandori egyik lényegesebb felfedezése — nyilván ez költészetének nyelvi hajtóereje is —, hogy a szó nemcsak arra szolgál, hogy a meglévő tartalmat, a meglévő jelentést, ikonikusan létező érzést, hangulatot, gondolatot közölje, hanem arra is, sőt talán mindennekeelőtt erre, hogy *megalkossa a jelentést*. A szó tehát nem reprodukciója a költő tartalomnak, hanem a legerendőbb módon a megalkotója is. Nem hat az újdonság és az eredetiség erejével ez a felfedezés, mint ahogy nem voltak újak és eredetiek filozófiai gondolatai sem, viszont Tandorinál a költői beszédnek ez a strukturális formája, mely minden valamirevaló költői gyakorlatnak tudatos vagy ösztönös sajátossága, a tudatosítás eszközeivel a program szánjére emelkedik, és ezért minőségileg új formában jelenik meg.

Költészetének egyik központi fogalma, lírai magja a *mozdulat*. Minden versét egy dinamikus képzet előz meg, egy lépés, egy pil-

lantás, egy kézmozdulat, egy hang, egy szokatlan és váratlan közlés. „Ráonmlasz mindenedre.” — indítja az egyik versor. „Mogkon-dítod magad” — indul a másik, „félreérted nélkülédet” — a harmadik, „minden hogy kitégult, mióta / elmozdulhatok nézése-m mögül.” — a negyedik, és így tovább, míg nem kiderül, hogy „min-den további következtetésünket abból a nyilvánvaló tényből kell levonnunk, hogy a költői mesterségnek minden síkon az *ismétlődő visszatérés a lényege*” (Roman Jakobson). A versindítás, a kezdeti lökés, az első szó ily módon egy általánosabb jelentőt hordoz: *lehetőséget a némaság magjának a feltörésére*. És ebből a vers-megelőző mozdulatról bontakozik ki az egész vers jelentőse:

Felreérted nélkülédet:
legjobb esetben nélkülédnek,
félreértesz egy *nélkület*,
miatta hiszed csak *velednek*.

Igy keletkezik egy személy,
még csak híjának a helyén se.
Valamint minden esemény
egy nincs-mi-hogyfélreértés.
(*Félreérted*)

A vers első sorában a mozdulat egy statikusnak tűnő közlés for-májában jelenik meg. De nem lehet statikus ez a közlés, mert lé-nyegében az a funkciója, hogy mozgásba hozzon egy szót, általá-nosabban egy fogalmat: a *nélkület*, mely minden „személy”-nek és „esemény”-nek determinánsa. Tehát hogy feltárjon egy hiányúrt, egy híján-világot. Ezért az egész versnek a jelentéstengelye ez a fogalom. Viszont az egész versnek a dinamikáját, a növekedés, a fejlődés konnektív mozgásaként a félreértés adja meg, mégpedig nyelvtileg mozgalmas, állítmányi formában. Ezért a „félreérted” jelentése körül megszűnik a látszólagos statikusság, és egy belső, csak az élet rejtett mozgásaival: a megszületéssel, a növekedéssel, a ha-lállal mérhető dinamika váltja fel.

Az első négy sor a *nélkül* és a *vele* ellentétpárjának a viszonyba-állítása. Lényegében egy lehetséges párhuzamosság felrajzolása. A vers második szakasza építi ki, elsősorban egy nyelvi eszközzel: a *koncentrációval*, az első négy sornak a jelentését. Az a dinamika, ami a *nélkül* félreértéséből indul ki — ez feltételezi a „személy” és az „esemény”: az élet két sarkpontjának kialakulását — és egy *nélkül-vele* viszony negatív kategóriákkal meghatározható közlé-séhez vezet, a második szakasz *hija-van* fogalmában összpontosul. Voltaképpen ebben az összpontosításban ér célba az a mozdulat, amelyet versindítóként jelöltünk meg. A lezárás pillanata azonban egyúttal a vers egész jelentésének a megalkotása is. Egy személy keltekezésének és minden esemény lényegének a megfogalmazása: a *nélkül* félreértése — a *vele*.

Ez a sajátos beszédforma, amit Tandori tudatosan alakított ki, nem az élmények közlése, sőt nem is az élmény objektív megfele-lőjének a felismerése, tehát nem ártóteles közlés, hanem az élmény-nek magának a versben való megalkotása és ezentúl, természetesen a jelentésnek a megalkotása is.

Nyilván pontosan azért, mert magának a nyelvnek tulajdonítja

a költészet minden erejét, hiányzik, vagy csak elvéve és akkor is a megszokott funkcióiktól eltérően jelenik meg Tandori költészetében a költői kifejezés klasszikus formáinak egész sora. A rímek sűrűsége ebben a versben nem a vers „gördülőkenységének” funkcióját végzi, hanem a félreértés tárgyi megvalósulására céloz: a rímek itt voltaképpen fintonor a rímek általános funkciója felé. A versben előforduló hasonlatnak is a megszokottól merőben eltűnt funkciója van: a vers, úgy tűnik, egyetlen rejtett hasonlatnak vagy következménynek a kifejtése, de ez a hasonlat, melyet a második szakasz „így” kezdőszava mutat, nem vehető megszokott értelemben hasonlatnak, hiszen nem két egymásnak megfelelő, egymást fedő, egymással párhuzamos, „hasonlatos” tárgyának, eseménynek, gondolatnak a megjelölése, hanem *nyelvi kategória*, mely itt a vers kezdősoraiban a dinamikáját viszi tovább, azt építi át egy előzetesen csak sejtett, de közvetlenül ki nem mondott és ezért nyilván még katonikus jelentésé.

Figyeljük meg ugyanezt a folyamatot egy másik vers példáján is:

Megkondítod magad, mint egy teret,
melyben eltávolodhatom.
Látatlanul hagyom,
hogy körülvégy, és az legyen, ahol
vagyok. Háttal megyek, csak az kerül
elém, amit már elhagytok.

(Egymás)

A vers indítása ismét egy mozdulat. Éppúgy, mint az előbbi versnél, itt is a puszta közlés látszatának formájában, de ugyanakkor az egész vers dinamikáját feltételezve.

Három mondat, három közlésegyység a vers. Mindhárom a léleknek ugyanaz a megkondulása rezeg át, amit az első mozdulat-közlés feltételezett. Nyelvilag csak az első sor mozdulatában van jelen az a hang, amelynek a zúgása, kondulása átintatja az egész versszöveget. Ugyanakkor ez a hang a leghatározottabban rajzolja fel elénk a vers időképzetét is — mégpedig a *távolodását*. Az első két sor így az egész versnek egyúttal a lezárása és további kihordása is. Az ott megjelenő hasonlat — a vers egyetlen poétikai dísz —, a második mondat jelentésének kontextusát határolja körül, egyféle definiálása ez annak, hogy „az legyen, ahol vagyok” — tehát egy *tér*, amelyet távoli és rúnó zajok töltenek be. Az első közlésegyységben megjelenő távolodás a harmadik közlésegyység visszájára fordított, kifordított konkrét mozdulatában, konkrét dinamikájában teljeseedik ki. A távolodás irányának és milyenének egyidejű kifejtése. De ugyanezt a távolodást sejteti és közli az is, hogy míg a második közlésegyységben az elsőben „megkondult” hang még mint reális jelenlevő szerepel, mely körülvesz, a harmadiknak a kontextusában már nem szerepel reálisan, itt csak mint emlék van jelen, a visszafelé haladás, a felejtés, a távolodás korrelatívja.

Amíg az első példaversben a *jelenlevő nyelv* alkotta meg a vers jelentését, addig ebben a másodikban már egy bonyolultabb esettel állunk szemben, a *nem-jelenlevő nyelv* kérdésével. Az előző versben a *híján-van* felé tendált a nyelvi alkotó-erő, ebben pedig csak a kontextusban megjelenő, de az egész verset végigkísérő, szoként

nem szereplő *hang* felé. Az előző versnél láttuk a szó funkcióját beépítve a vers jelentésének megformálási folyamatába, ebben az esetben csak *tudtuk*, hogy az egész vers távolodás-képzetét a nem gyakorító formában használt első állomány — a versindító mozdulat — mint egyszeri, de mikos, rejtett hangforrás, a verset mintegy *hiányzó* alkotja meg.

Annak a módnak, vagy nevezzük így: tudatos költői eljárásnak, amely — szerintünk — Tandoni versstruktúrálásának alapvető generátora, két szélsőséges pontját vettük itt szemügyre: *a jelenlevő és a nem-jelenlevő nyelvet*. A két szélsőséges eset között természetesen megvannak az átvezető, a közbülső formák is. Elsősorban azok, amelyekben a nyelvi koncentráció nem érte el az elemzett két versben felismert magas szintet. Vagy azokban a versekben — elsősorban a Kert ciklus versei tartoznak ide —, amelyekben a versen „kívüli” élményekkel: elsősorban a kulturális emlékekkel vagy a benső vidékére átültetett konkrét tájakkal folytat a költő korrespondenciát, mintegy azt az elvet — mint annyi mást, ezt is T. S. Eliot fogalmazta meg — követve, hogy minden művészi teljesítmény voltaképpen párbeszédet folytat egy másik művészi teljesítménnyel, hogy minden költői szöveg elsődlegesen dialógus a költői hagyománnyal. Lényegében ezek a versek is azt bizonyítják, hogy a költői nyelvnek alapvetően teremtő funkciója van. Mert mindazok a kulturális vagy civilizatorikus élmények, amelyekkel az új költői szöveg a párbeszéd viszonyát, tehát a legközvetlenebb viszonyt alakította ki, elsődlegesen nyelvi formák. Itt tehát egy egészen kézenfekvő esetét láthatjuk a nyelvvel való jelentésalkotásnak. Tandoni a Kert verseiben nem reprodukálja, nem idézi fel a kulturális vagy a közvetlen költői élményt, hanem annak *nyelvi hír-értékeiből* strukturálja az új költői élményt, az új jelentést, egy szóval egy új költőményt.

A verseknek ebbe a sorába tartozik a három Töredék Hamletnek és a kötetzáró vers, a H. királyfi, mostohaapja előtt. A hamletivel, a minden emberben rejtetten, vagy kevésbé rejtetten létező Hamlet-nyomokkal folytatott párbeszéd töredékei ezek. Nem céljuk az azonosulás, és nem céljuk a Hamlet-sors hitelességének a közlése, még csak az az állítás sem, hogy Hamlet nemalán a mi korunkban is aktuális, vagy hogy a hamlet-i magatartás sohasem veszít időszerűségéből, illetve közvetve mindez benne van ezekben a versekben, de nem az egzakt állítás formájában, hanem a *nyelvi hír-érték* formájában.

Ó, ismétlődés: szívszorultod is
mind csak való, mindig csak változat még.
És készületlen bennünk, amiről
hogy készen érhet minket — elhihetjük.
Majd, ha magunkra nyitnak: kizuhanni,
s már nem magunkon át —

(II. töredék)

Hamlet szellemével folytatott egyszere intellektuális és spirituális párbeszéd egy töredéke. A hamlet-i nyelv sejtelmes, sokszor időn kívüli hangzásának lecsapódása, és egy új, moróben más szituáció jelentésének közlése. Egészen messziről — a *nem-jelenlevő nyelv* formájában — évszázadok zaját és hangulatát idézve sejlük

fel a versben Hamlet hangja, de csak a versnek addig a pontjáig, amíg egyszeri és önálló nyelvi értékei ki nem bontakoznak. Töredék, azért, mert megelőzi egy hosszás, de jelen nem lévő bevezetés, az a bevezetés, amelyben az egzakt hamleti elemek, a kulturális hagyomány végzi a maga munkáját.

A versindítás úsmét egy mozdulat, de amíg az előbbi mozdulatok előre hatottak és a vers irányát jelölték meg, az „ismétlődés” itt retroaktívan hat, a töredéket megelőző, konkrétan is feltételezhető előzményekre mutat. A tényleges párbeszédre. Ugyanakkor feltételezi a hamleti magatartás és szellem jelenvalóságát is, de közvetlenül a vers strukturálásában nem vesz részt, legfeljebb megadja a kulcsot a költemény intellektuális tartalmához. Azért is feltételezhetjük ezt, mert a költő a versből kiiktatott minden stilisztikai (poétikai) díszet. Szikár nyelvi formát teremtett, végsőkéig lezártat és megfőkezettet. Tényszerű leírása a vers egy emberi szituációnak, melyet a szorongással, a bizonytalansággal, az orthontalansággal határozhatnánk meg. A tényszerű leírás azonban önmagában csak ritkán kelthet szuggesztív esztétikai hatást: Kavafisz verseiben sem a tények maguk, hanem a tények közlése vált ki esztétikai hatást. Mi az, ami ezeket a leírásokat versnek minősíti? Elsősorban a Hamlet-nyom, melyet az ismétlődés jelöl retroaktívan, másodsorban a *nyelvi bizonytalanság felkeltése*.

A modern költészet rendszerint közvetlenül beszél az emberi élet, az emberi létezés bizonytalanságáról, szorongatottságáról, arról a révületről, amelyben élünk, és amely meghatároz bennünket. Ugyanakkor a modern költészet „tartalma” azonosodott a „homályossággal” — ahogyan Hugo Friedrich mondaná —, vagyis polgárjogot nyert benne az a korábban kiátkozott lehetőség, hogy a világról és az emberről „homályosan” is, nemcsak „szabatosan” lehet szólni, mégpedig azért, mert az emberi létezés, az emberi élet és sors is „homályos”. Tandori költészetében a modern költészetnek e két fontos strukturáló eleme együttesen jelenik meg, mégpedig a nyelvi bizonytalanság formájában. Ezt a bizonytalanságot költi fel az idézett vers harmadik és negyedik sora, de még élesebben mutat rá a vers két utolsó sora: „Majd, ha magunkra nyitnak: kizuhanni, / s már nem magunkon át —”. Első pillantásra a pont hiánya ikelt bizonytalanságot. Ha közelebb hajolunk a vershez, akkor a „magunkra nyitnak” nyelvi formája is. De ugyanez figyelhető meg, az Egymás című vers „az legyen, ahol vagyok” nyelvi formájában. Vagy a Reincarnatus című versnek ebben a sorában: „kövüloteddé elevenedő”. Vagy a Tévedhetetlenek című versben: „Tévedhetetlenek velünk.” Látszólag mind szabályos nyelvi formák, ha azonban eltekintünk a grammatikai szabályosságtól, akkor egy lényegbevágó nyelvi szabálytalanságot fedezünk fel bennük — bizonytalanná válik, hogy mit jelentenek a szavak, ha így fűzi össze őket a költő. Egy bizonyos kettősség jelenik meg hát az idézett verssorokban: egyik oldalon a szintagmák szabályossága, másikon szabálytalansága. Voltaképpen mintha ködbe borítaná a költő a vers jelentését. De nem a fogalmazás szabálytalanságából következik ez, hiszen akkor egyszerűen kijavíthatnánk a verset. Hanem Tandori költészetének általánosabb filozófiai gondolatából: *a nyelvi bizonytalanság voltaképpen az emberi lét és létezés bizonytalanságának az analógia*. Tehát a nyelv ebben az esetben is/

közvetlenül alkotja meg, mégpedig a nyelvi hírórték formájában, a bizonytalanságot, a vers voltaképpen jelentését.

Mindhárom példa, a jelenlevő, a nem jelenlevő nyelv és a nyelvi bizonytalanság arra figyelmeztet, hogy Tandori költészetében a vers lingvisztikai, nyelvi síkja nemcsak a versbeszéd árnyékszerű kísérője, hanem egyúttal a versbeszéd jelentésének feltétele is. Pontosabban, *a versbeszéd nem az élménynek, a gondolatnak keresi a legmegfelelőbb formát a nyelv elemei között, hanem fordítva, a nyelv elemei hozzák létre magát a versbeszédet.* Ezért mondhattuk, hogy Tandori költészetének intellektuális, filozófiai kérdéseire a legpontosabb választ a versbeszéd megfigyelése adhat.

4.

A költészet az emberről kérdez. Csak néhány élesen kiütököző szituációja van, amelyben felteszi a kérdéseit: a magány, a vereség, a félelem, a szorongás, az idegenség. Szélső szituációk, amelyekben az emberről való kérés az ember történelmi helyzetének, az ember létének és létezésének a felvetését hozza előtérbe. És ez a felvetés a költőt a negatív kategóriák felé sodorja, ma már szinte megállíthatatlanul, olyan vidékekre, ahol más nem is dominál csak ez a szélső szituáció.

Tandori költészete is ezeket a jegyeket viseli magán. Mindezek a szélső szituációk nála egyetlen „mozdulatban” futnak össze:

Minden hogy kitágult, mióta
elmozdulhatok nézésemmögül.

(Minden hogy kitágult)

Ez az „elmozdulás” az ember kettőződését, darabokra szakadását mutatja. Viszont egyetlen esetben sincs ennek pszichológiai vagy pszichopatológiai jelentése, tehát nem egyfajta „betegségnek” a következménye, hanem az „állandó válságnak”, amelyben létezőnk, amely egész életünket definiálja. Ez az állandó válság a megjelenési formája annak a mozdulatnak, amelyben a szélső szituációk futnak össze. És ennek a szélső szituációnak egyik legkézenfekvőbb meghatározása az, amit a nézés mögül való elmozdulás revelál, vagy az, amit a következő sorok mutatnak: „Körüljárhatóságod töriszonyába / léptél ki folyton”, vagy: „Lépteid az / ön-távolodás visszhangjába tapostak.”, vagy: „Van, ahogy már lennem se kell, és / akkor már, úgy, meg sem vagyok.” Mit mutatnak ezek a sorok, ennek a sajátos válságnak a megfogalmazásai? Egy olyan költészeti szituációt, amely Tandori költészetében nagyon élesen megvalósul, és forrását József Attila költészetében láthatjuk, egy olyan szituációt, amelyben *az ember nem azonos önmagával.* Tandori projekciójában az emberről való kérés mindig ezt a sűrűsítést, magában az emberben megbékíthetetlen konfliktusokat hozza előtérbe.

Tandori Dezsőnél tehát a modern költészet szélső ember-helyezetei ebben a sűrített, idővel és jelentéssel telített „mozdulatban” jelennek meg, és ezeknek a mozdulatoknak a visszfényében kérdez a költő az emberről, az ember lényegéről, ami azt jelenti, hogy egyúttal

a költészetről, a költészet lényegéről is. A kötet egyik legszebb és legteljesebb versében is az ember „világéjszakájának” a tragikumát láthatjuk meg:

Kioltod bárhova kerülsz.
Mióta nincs hol hagyj magad.

Nincsen hová légy: már jelenlét
nélkül ott állsz minden lehetséges nyomodban.
(*Kioltod...*)

A versnek egyetlen határozott iránya van: a „kioltod”-tól a „jelenlét nélkül”-ig. Egy tengely, amely köré kirajzolódik a vers értelmi síkja és amely átfut az önmagával nem azonos ember világhelyzetének középpontján. Sötétség veszi körül, dísztelen magány, örökös hiány. Vannak versei, amelyekben az önmagával nem azonos, tehát a danabjaira szakadt ember részei között még lehetséges a párbeszéd, itt már a párbeszéd lehetősége sincs meg: egy pusztán vidéket látunk, ahol se fény, se outhon, se megnyugvás, se maradás nincs. Egy kioltott világ és egy kioltott világban a megkérdőjelezett létezés.

Szükség megfogalmazása ez a vers Tandori költészete egzisztenciális vetületének. A vers irányát az első szó adja meg: újra egy mozdulat, és ez az irány az utolsó közléségység — „már jelenlét nélkül ott állsz minden lehetséges nyomodban” — egymással ellentétes időstruktúrájában válik a teljes bizonytalanság, a teljes outhonalanság kifejezésévé. Az utolsó közléségység magja az „ott állsz”. Valami stabil és meghatározott. Valami befejezett. Dermetség, kővé merevedés: jelenlét nélkül csak a szobrok állnak, jelenlét nélkül csak J. L. Borges novellahősei, „történelmi figurái” cselekedhetnek. A jelenlét az „ott állsz” kökemény stabilitásába mered. És így, kővé dermedten, „ott állsz minden lehetséges nyomodban”, tehát nem a reális nyomokban, hanem a lehetségesekben, azokban, amelyeket nem érhetsz el, mert kővé váltál, mert szoborrá dermedtél. Ezért „nincsen hová légy”, „nincs hol hagyj magad”. Bezárult a kör: szobor vagy, kioltott üres térben, bensőd és képzeleted ikongó térben, és a szobor így nem realitás. Sehol sem vagy, sehol sem lehetsz jelen:

Megritkulsz. Távolságaid
elszédülnek, s nem nyerne vissza többé.
Létezésed szélsőcsendje voltál.
Belenged tűntödet.

(*Megritkulsz...*)

Újra a mozdulatok, a vers indításában és a vers lezárásában is. A „megritkulsz” a „kioltod” lezártságát, végességét megelőző folyamat leírása. A „belenged tűntödet” a „jelenlét nélkül” szóképe, metaforája. Ugyanabban a jelentésstruktúrába tartozik ez a vers is, mint a *Kioltod...* Azzal a különbséggel, hogy itt egy folyamatnak a leírása kerül előtérbe, a megritkulás, a fogyatkozás, az egyenlenné válás — ugyanaz, amit a *The Heart of the Matter* című vers mutat:

Engedd meg *nekik*, hogy elhagyjanak,
kiket *nekem* elhagynom nem szabad.

...

És még vigyázz:
ami marad, az *egyetlen* legyen
s így már kicsit te légy.

A ritkulás azonban nem a „megtisztulás” folyamatának a megfelelője. A ritkulás, a fogyatkozás a hiány szülőföldje. A hiány, a „híjával-van” ezért kerül Tandori intellektuális érdeklődésének homlokterébe. A kettévált, az önmagában megduplázódott ember egyik legreálisabb érzése az örökös hiányosság. A két fél egymás nélkül, mint ahogy a két egész is egymás nélkül mindig a másik hiányát érzi, mindig a másik helyét akarja betölteni, még akkor is, ha erre nincs mód, ha erre reális lehetőség nem áll fenn, mert hiába a kérdés:

Tőled távolabb-e?
Hozzád közelebb-e?

a válasz mindig csak egy lehet:

Tőled se, hozzád se,
Távol se, közel se.

(*Koan I.*)

Voltaképpen itt, a hiányokkal teli, önmagával sem azonos ember láttatásában bontakozik ki Tandori költészetének benső világa, az, ami egész költészetét definiálja, és amivel egész költői világát a magyar költészeti hagyománnyal és költészeti jellel szemben meghatározza. Tandori nem tekint ki a világra, nem vállal szerepet benne, hanem önmagába tekint, önmagában látja meg a világot, és ott ismeri fel egyetlen lehetséges szerepét is, ami már nem a költő szerepe, hanem a költészet maga. Elmozdul nézése mögül, és ezzel két versvilág válik láthatóvá: *az én és a nem-én világa*. Költészete lírai hőisének a megoszlása. Gyötrő és torhos párbeszéd alakul ki a kettő között:

Ezt hordtad hát magadban, ez nem
lettél soha élve: most, részeidre
hullva megannyi
tört felszín felmutat.

Nincs-hol, nincs-hogy-vonal:
széttörve, összeforthatatlan
itt van, megvan.

Hamis kapuidon
vártál — ezt az ütést is!
vártad, *mit hoz!*
Nem tudtad: néptelenül már
oly rég elevenen-holtan
— visznek.

Alkonyati egeken
felhő hasonlított rád?
Ezt nem láttad soha:
ezt az ég peremét.
(Ezt hordtad...)

Az első szakasz mutatja azt az értelmi síkot, amelyről mind-
eddig szó volt, de egy lépéssel többet tesz: a halál motívumát is
bevonja a versbe, mintegy azt példázva, hogy a *The Heart of the
Matter*-ban láthatott fogyasztás, rituális ott még reménykeltő
iránya: az „egyetlen” felé, hogy „már kicsit Te légy”, itt eltűnik,
mert az egyetlen, ami vagy aki lehetnél volna, csak a halál után
ismerhető fel. A „tört felszínek”, amikre széthullottál, most a halál
dermedtségében az örökös széttörtségnek a képében jelennek meg,
de egyet jelentenek, azt az „egyetlent”, amit már nem láthatsz, mert
az utolsó üstöt is „hamis kapuidon” vártad, ugyanazt az üstöt, amit
a még reménykeltő vers is felemlít:

Akkor majd minden, ami eddig
alkalmam volt — a föld — megüt.
De már annyira mindenütt, hogy
az már nem lesz a föld sem.

27

Kik között folyik a versben a párbeszéd: ki az, aki a darabokra
széthulláshoz beszél, ki az, aki felemlíti a lehetetlent? Nyilván, aki
a nézése mögött elmozdult, és aki a kettőződés után már sohasem ta-
lálhatja meg az azonosulást, a visszatalálás feltételeit. Az önmagá-
val perlekedő ember, aki mindig a véges szituációkban említi fel azt
a másikat, akkor, amikor már:

Holtan emelnek mozdulataid
viaszába; ó,
kövületeddé elevenedő...
(*Reincarnatus*)

A helyzet tragikumát kiegészíti, hogy ezzel a mozdulattal a „tört
felszínekre” való széthullással valóképpen semmi sem változik, de
megszületik a hiány érzése, a találkozás, az összhang, a hazatála-
lás hiányának az érzése.

És ez válik költészetének még egy állandó motívumává. Hiszen
az önmagával nem azonos ember mindig a teljesség hiányával küsz-
ködik, még akkor is, ha tudja, hogy a teljesség elérhetetlen, ábr-
ránd, illúzió, és ezért a hiány betölthetetlen úr, ami azt jelenti,
hogy a létezés mindig szakadók feletti lengés a zuhanás szomszédsá-
gában. És ez az emberben örökösen létező érzés az, ami Tandori
költészetét egyrészt az intimisztikus-humanista költészeti törekvé-
sek közé sorolja, másrészt pedig meghatározza egész intellektuális
és filozófiai horizontját. És ezzel kapcsolatban bontakozik ki az
a paradoxon is, amiről már említést tettünk, hogy az intimisztikus
költészet ma alkalmasabb az angazsáltságra, mint a közvetlenül
közösségi töltésű. Ugyanis, a költő az ember helyzetét határozza
meg a világban azzal, hogy önmagát definiálja, az ember történel-
mi helyét revelálja azzal, hogy önmaga benső drámáit építi ki.
És ezeken az áttételeken át egy határozott és malán szociológiai fo-

galmakkal is meghatározható ember-világ viszonyt alakít ki. Azzal tehát, hogy helyet ad a világ és a költészet konfliktusának, és ezen a viszonypáron belül a költészetet az ember benső tragédiájával tölti fel, megteszi azt az utat, amelyen a költemény kiszakad életünk díszítőelemei közül, és életünk legközvetlenebb tükré lesz, olyan tükör, amelyben nem magunkat, hanem létezésünk szituációit látjuk viszont. Dermesztő és görcsös az a látvány, amit Tandori költészete tár elénk. A költő és versén keresztül az ember a világgal szemben oppozícióban van, visszaszorult, és állandó ellenállásba van ítélve. De ez az ellenállás feszültséget szül, a világgal való kiegyezés lehetetlenségének tudatát. *Az ember nincs szinkronban a világgal, és ezért nincs szinkronban önmagával sem.*

5.

Ídegen, de *meglelt világ* a Tandorié. Maurice Blanchot-nak az a gondolata realizálódik benne, hogy a költő mindig száműzetésben van, az „elrendezett foglalkozásokon és korlátozott kötelességeken” kívül. Felismerhetjük ebben a *meglelt világban* a költő helyzetét, azt a szituációt, amelyben létezik, és amelyben műve forrásait találja meg. A költő, mert nem politikus és nem forradalmár, nem a világgal való harmonikus viszonyt keresi, nincsenek illúziói afelől, hogy a világot egyszer is el lehet rendezni, hogy bármikor is „rendet lehet teremteni” benne. A költő ennek a viszonyoknak a változatlanságában, állandóságában létezik, tehát egy diszharmónikus, ellentétekkel és összeütközésekkel terhes világban. Bensőjének elrendezése mutatja ezt: az önmagával nem azonos ember realizációja. Kívül a törvényeken, ott, ahol a törvények már nem hatnak, de fenyegető árnyékuk még jelen van, ott találja meg a költő az otthonát, ott isméri fel a hazáját — a képzelet sík és üres tájain —, és ezért válik szinte természetes élettervévé az otthontalanság, a hazátlanság. „Anyaghibát” lát magában és anyaghibát a világban. Erre mutat Tandori költészetében a tagadószerkezetek sűrűsége, *ismétlődő visszatérése*: „bújj-zöldág sehova sehonnán”; „Még nemkövethetőd nyílik benned.”; „Nincs-hol, nincs-hogy-vonal” stb. De erre mutat képszerűkészségnek kubista módszere is: a darabokra tört élet közhásonak stilisztikai eszköze: „Boomlott mozdulatok. Kiáll belőlük egy láb, egy testrész.”; „megannyi tört felszín”; „Átvérző helyszíneid már felületeket ütnek rajgad”. Ezek annak az idegen világnak az elemei, amelyek körülveszik a költőt, és amelyek bensőjébe száműzik.

Ebben a *meglelt világban* realizálódik a költészet funkciójáról vallott nézete is. A kritika megfigyelt már Tandori költészetében a töredékesség jelentőségére. De a töredékességet elsősorban mint a versformálás, a versszerkesztés módját vizsgálta, tehát lényegében formális szemszögből tekintett rá. A töredékességnek azonban ettől fontosabb szerepe van Tandori költészetében. Ebben a darabokra hullott világban, amelyben a tört felszínnek, a részek mutatják csak az ember helyét, a töredékesség nemcsak mint stilisztikai eszköz, hanem mint lényegi meghatározó is szerepet játszik. Mert nyilván egy ilyen világban, amelyben csak a száműzetés helyzete reális, a töredék közvetlen kifejezése az önmagával nem azonos ember

(aki a „már-már időnyi közök”-ben létezik) világhelyzetének. Így tehát maga a költészet válik, minden információs elemével, az emberi lét megfelelőjévé. Vagyis, a töredék nem egy többé-kevésbé sajátos kézmozdulat, hanem a költészet funkciója is: az emberi helyzet kifejezése. Tandori rendkívül következetes abban, ahogyan ezeket a megfelelési síkokat kiépíti. A bensőben történő mozdulatok, az énbén létrejövő eltolódások, a darabokra hullás, melynek egy-fajta kubista képszerkesztési elv felel meg, logikusan mutat a töredék egzisztenciális jelentőségére. Ezek a síkok azonban nemcsak a világra ismerés módozatait mutatják, hanem egyúttal meghatározzák a versalkotást is, és ezzel együtt megteremtik a költészet megalkotásához szükséges szabad teret is. Tehát ha Tandori verseinek minden rétegében ugyanazt fedezzük fel, ha a rötögek mindig megközelítőleg azonos információt küldenek felénk — a lírai hős, az én vizsgálata, a benső tájainak a folrajzolása, a versbeszéd kérdéseinek a felvetése, a világlátás és látatás központi elemének a kiválasztása mindig egyetlen gondolati struktúrába futott be: az önmagával nem azonos ember realitásába — akkor lényegében Tandorinál egy szigorúan körülhatárolt költészet-funkció elemeit ismerhetjük fel: *a töredékességet, amely költészetét vizsgálta elemeinek korrelatívja.*

Szorosan ide kapcsolódik az a kérdés is, hogy milyen jelentősége van a mi korunkban a versnek, milyen szerepet vállal az ember életében. Tandori nem reménykedik abban, hogy a vers még mindig mozgósítani tudná az emberi erőket, és elvesztette azt az illúziót is, hogy a szó helyettesítheti a cselekvést. Mindez a visszavonulás első sorban azért, mert a vers, a szó már nem foghatja át a világot, tehát nem jelenhet meg benne a világ teljessége. Tandori költészete ezért teljesen illúziómentes. Paradox módon mégis elkötelezett: éppen az illúziómentessége révén. És ha a vers minderre már nem képes, akkor a némaság, az elmúlás fenyegeti: „Némaság a hang helyett.” De nincs nyugalom a némaságban, mert minduntalan felmerül a kérdés: „De a némaság mi helyett?” A világ teljessége helyett a némaság, a világ teljessége helyett a töredékesség. Mert ha a vers már alig tud kilépni a némaságból, ha a vers már nem tudja még csak a teljesség illúzióját sem keltetni, hiszen minden szóthullt darabokra, és:

Aki elveszti egészét,
megleli részeit.

Őrzöd pár töredéket,
idegen egészét.

(Egy sem)

akkor nyilván a költészet funkciója sem lehet más, mint hogy az emberi lénynek ezt a töredékességét reuelálja, mint hogy a részeket őrizgesse, és az egészet idegennek tekintse.

A költészetnek egy ilyen funkciója kelthet még reményt, a teljes reménytelenségből kihajtó gyöngé reményt, amely azért mégis lehetségessé teszi, hogy az életet ne csak éljük, tehát hogy ne csak múljunk benne, hanem hogy legyünk is, még akkor is, ha az vagyunk, amivé sohasem lehettünk, ha az, amivé lehettünk volna, csak a halál után válik valósággá. Éppen ezért állíthatjuk, hogy

a magyar költészetnek az az intimisztikus-humanista vagy filozófiai-antropológiai vonulata, amelynek mind időszerűbb értékeit Tandori költészete is felmutatja, nemcsak az ember egzisztenciális, hanem morális kérdéseit, dilemmáit is felveti. S mind nagyobb intenzitással teszi ezt, mind több okunk van arra, hogy ezt a reménytelenségbe dermedt költészetet ismerjük fel mint életünk gyöngéreményét. Mert nem nyújt ez a költészet gyönyörűséget, és nem állítja magát abban, hogy megismerteti velünk a világot, egyedül arra törekszik, hogy az emberi élet töredékességében felismerjük magunkat, felismerjük a konstans válságokat, amelyek közepette élünk, azokat az elemeket, amelyek szorongással és félelemmel töltenek el bennünket.

